

Θ Ε Ο Λ Ο Γ Ι Α

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ

Π Ρ Ο Ν Ο Ι Α

Τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος

Σ Ε Ρ Α Φ Ε Ι Μ

*

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

*

ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΜΟΣ 59 * ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΜΑΡΤΙΟΣ 1988 * ΤΕΥΧΟΣ 1

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1988

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Πατρῶν
ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ

Ὁ Ἀκαδημαϊκὸς
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΜΙΡΗΣ

καὶ
ὁ Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
ΜΕΓΑΣ ΦΑΡΑΝΤΟΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΕΝ ΤΩ ΠΑΡΟΝΤΙ ΤΟΜΩ ΔΗΜΟΣΙΕΥΟΜΕΝΩΝ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΩΝ

Ἰωάννου Ν. Καρμίρη, Ὀμοσ. Καθηγητοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν-Ἀκαδημαϊκοῦ,
Ὁ Ὀρθοδοξο-προτεσταντικὸς Διάλογος, σελ. 7-47, 209-228, 409-437 καὶ 609-659.

Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τόμου καὶ τέλος τῆς ἱστοριοδογματικῆς μελέτης ὑπὸ τὸν ὡς ἄνω τίτλον. Εἰς τὸν παρόντα τόμον ὁ σ. ἐξετάζει τὸν ἐν λόγῳ διάλογον διὰ τῶν κάτωθι ἐνοτήτων: III. Ὀρθοδοξία καὶ Λουθηρανισμός. Ἱερεμίας Β' καὶ Βυρτεμβέργειοι θεολόγοι. IV. Μητροφάνης Κριτόπουλος καὶ Διαμαρτυρόμενοι θεολόγοι Ἀγγλίας, Γερμανίας καὶ Ἑλβετίας. V. Ὀρθοδοξία καὶ Καλβινισμός. Κύριλλος Λούκαρις. VI. Ὀρθοδοξία καὶ Ἀγγλικανισμός. VII. Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντικὸς Μισσιοναρισμός. VIII. Ὀρθοδοξία καὶ Οἰκουμενικὴ Κίνησις. Παγκόσμιον Συμβούλιον Ἐκκλησιῶν. IX. Ἐπιλεγόμενα.

Χρυσόστομου Θέμελη, Μητροπολίτου Μεσσηνίας, Ἱστορικὰ σημεῖώματα περὶ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, σελ. 48-87.

Ἱστορικο-φιλολογικὴ μελέτη, ἐξετάζουσα τὴν περιοχὴν τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον, ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν, ἀρχαιολογικῶν, φιλολογικῶν καὶ ἀγιολογικῶν στοιχείων.

Χρυσόστομου (Ζαφείρη), Μητροπολίτου Περιστερίου, Αἱ ἀμβλώσεις καὶ ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, σελ. 88-120, 246-277, 438-465, 660-711, συνεχίζεται.

Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τόμου τῆς ἀνθρωπολογικῆς, ἀπολογητικῆς καὶ θεολογικῆς μελέτης, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ σ. ἐξετάζει λεπτομερῶς τὸ ἐπίκαιρον πρόβλημα τῶν ἀμβλώσεων καὶ τῶν ποικίλων ἀναποφεύκτων ἐπιπτώσεων.

Ἀθανασίου Π. Χαστούπη, Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, Τὸ Λευϊτικόν, σελ. 121-136.

Φιλολογικὴ καὶ θεολογικὴ μελέτη, ἀναφερομένη εἰς τὸ βιβλίον τῆς Π.Δ. Λευϊτικῶν καὶ ἐξετάζουσα τὴν ὀνομασίαν, τὸ περιεχόμενον, τὴν γένεσιν, τὴν θρησκευτικὴν σπουδαιότητα, τὴν θέσιν του ἐν τῇ χριστιαν. ἐκκλησίᾳ καὶ τὸ κείμενον αὐτοῦ.

Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, Τὸ φιλοσοφικὸν ἔργον τοῦ Max Scheler, σελ. 137-148.

Εὐσύνοπτος μελέτη, γραφεῖσα ἐξ ἀφορμῆς τῆς συμπληρώσεως 60 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ ὡς ἄνω φιλοσόφου καὶ ἐξετάζουσα, μετὰ τινα βιογραφικὰ εἰσαγωγικά, τὴν φαινομενολογίαν, τὴν φιλοσοφικὴν ἠθικὴν, τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας, ὡς καὶ τὸν πολὺπλευρον φιλοσοφικὸν στοχασμὸν τοῦ M. Scheler.

Π. Β. Πάσχοῦ, Ὑμναγιολόγοι προλαλήσαντες, σελ. 149-163.

Σύντομος ἀνακοίνωσις, εἰς τὸν ἑορτασμὸν τῶν 150 ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀναφερομένη εἰς τὰ μαθήματα τῆς Ἀγιολογίας καὶ Ὑμνολογίας καὶ παρέχουσα τὰ σχετικὰ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα τῶν καθηγητῶν τῆς Θ.Σ.Π.Α., οἱ ὅποιοι ἡσχολήθησαν (διὰ τῆς συγγραφῆς ἢ τῆς διδασκαλίας) μετὰ τῶν ὡς ἔνω μαθημάτων τὰ θέματα.

Μιχ. Κ. Μακράκη, Ἀναπληρ. Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας*, σελ. 164-185 καὶ 323-345.

Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τόμου τῆς Φιλοσοφικῆς μελέτης, ἐν τῇ ὁποίᾳ γίνεται ἀνασκόπησις τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας καὶ τῶν πλέον βλαπτικῶν θεμάτων, τὰ ὁποῖα τὴν ἀπασχολοῦν, ἀπὸ τῆς ἐμφανισεῶς τῆς μέχρι σήμερον.

Ἄθ. Β. Παπαθανασίου, «Πόλις καθαρῶς λατρεύουσα», σελ. 187-192.

Κριτικαὶ παρατηρήσεις, ἀγιολογικοῦ καὶ ἱεραποστολικοῦ χαρακτήρος, εἰς τὸ Μαρτύριον τοῦ ἁγίου Ἀρέθου, κυβερνήτου τῆς πόλεως Ναγρὰν (BHG, 167).

Χρ. Σ. Δοῦλου, Μητροπολίτου Δημητριάδος, Ὁ ρόλος τοῦ «Πρώτου» (= Ἀρχιεπισκόπου) εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος, σελ. 230-245.

Νομοκανονικὴ μελέτη, ἐξετάζουσα τὴν θέσιν καὶ τὸν ρόλον τοῦ «Πρώτου», ἤτοι τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, ἐν τῇ Αὐτοκεφάλῳ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος, καὶ λεχθεῖσα ἐνώπιον τοῦ ἡγδδου διεθνοῦς Συνεδρίου τῆς Ἐταιρίας Κανονικοῦ Δικαίου τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ὁρθόδοξου Ἀνατολῆς.

Ἄθ. Β. Π. Χαστούπη, Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, *Τὸ Βιβλίον τῶν Ἀριθμῶν*, σελ. 278-295.

Φιλολογικὴ καὶ θεολογικὴ μελέτη, ἐξετάζουσα τὸ βιβλίον τῶν Ἀριθμῶν καὶ ἀναφερομένη εἰδικώτερον εἰς τὴν ὀνομασίαν, τὸ περιεχόμενον, τὴν γένεσιν, τὴν θρησκευτικὴν σπουδαιότητα, τὴν θέσιν του ἐν τῇ χριστιαν. ἐκκλησίᾳ καὶ τὸ κείμενον τοῦ ἐν λόγῳ βιβλίου.

Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, *Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Johannes Hessen*, σελ. 296-307.

Μετὰ τινὰ εἰσαγωγικά, ὁ σ. ἐξετάζει ἐν τῇ φιλοσοφικῇ-θεολογικῇ ταύτῃ μελέτῃ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ ἐκ τοῦ θεολογικοῦ κλάδου προερχομένου J. Hessen, καὶ ἰδιαιτέρως τὰ κεφάλαια περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος, τοῦ βιώματος τοῦ *mysterium tremendum* καὶ *mysterium fascinosum*, τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας, τῶν ἀνθρωπομορφικῶν ἐκφράσεων, τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ φιλοσοφίας τῆς θρησκείας ὡς θεμελίου τοῦ πολιτισμοῦ, τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ τέχνης, ὡς καὶ τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ ἠθικοῦ βίου.

Α. Σ. Στερίου Ἀργυρίου, Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Στρασβούργου, *Ἐσχολογικὴ γραμματεία καὶ σκέψη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας*, σελ. 308-322.

Ὁ σ. ἐξετάζει, βάσει τῆς βιβλιογραφίας καὶ τῶν σχετικῶν πηγῶν, τὰ ἐλληνικὰ ἐσχολογικὰ κινήματα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τὸ βαθύτερον νόημα τῶν εἰς τὴν ἐντίστασιν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοῦ ἀσιάτου δυνάστου.

Κωνσταντίνου Μαλανδράκη, *Ἡ μνήμη τοῦ θανάτου κατὰ τὴν ἀσκητικὴν παράδοσιν τῶν Πατέρων*, σελ. 346-360.

Μελέτη πατρολογικῆ, ἐξετάζουσα τὸ θέμα τῆς μνήμης τοῦ θανάτου καὶ τῶν εὐεργετικῶν τῆς διὰ τὸν ἄνθρωπον συνεπειῶν, ἰδίᾳ κατὰ τοὺς ἀσκητικούς Πατέρας τῶν «Ἀποφθεγμάτων» καὶ τῆς «Φιλοκαλίας».

Γεωργίου Κ. Παπάζογλου, δρος Μεσαιωνικῆς Φιλολογίας, *Ἄγνωστο κείμενο αὐτοβιογραφίας τοῦ Ἀρσενίου Κ. Ἀφεντούλη, Κωνσταντινοπολίτου*, σελ. 361-371.

Σύντομος ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ μελέτη, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ σ. ἐξετάζει καὶ περιγράφει τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἀνευρεθὲν χειρόγραφον τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος, τὸ περιέχον τὴν αὐτόγραφον αὐτοβιογραφίαν τοῦ Ἀρσενίου, ἐπισκόπου Λαρίσης, ὡς καὶ ἄλλα συναφῆ συγχρόνου ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας θέματα.

Κωνσταντίνου Σ. Βλάχου, Ἐπικ. Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, *Ἄπ. Pierre-Maurice Benoit*, σελ. 372-376.

Σύντομος ἀναφορὰ εἰς τὸν βίον καὶ τὸ ἔργον τοῦ προσφάτως ἀποθανόντος ἀειμνήστου βιβλικοῦ θεολόγου τῆς ΡΚαθολικῆς Ἐκκλησίας.

Ἡλίας Δ. Μουτσούλα, Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, *Χρονικά Συνεδρίων*, σελ. 377-382.

Ἀναλυτικὴ περιγραφή καὶ παρουσιάσις τῶν θεμάτων τῶν ἐσχάτως συγκληθέντων Συνεδρίων: α) τοῦ τρίτου Διεθνoῦς Συνεδρίου τῶν Ὀρθοδόξων Θεολογικῶν Σχολῶν (Brookline, Θεολ. Σχολὴ Τιμίου Σταυροῦ, 30 Αὐγούστου — 4 Σεπτεμβρίου 1987) καὶ β) τοῦ Δεκάτου Διεθνoῦς Συνεδρίου Πατρολογικῶν Σπουδῶν (Ὁξφόρδη, 24-29 Αὐγούστου 1987).

Ἄθ. ν. Ε. Καραθανάση, *Συμπόσιον «Θεσσαλονικὴ-Παλαιολόγειος ἐποχὴ»*, σελ. 383-389.

Ἀναλυτικὴ καὶ κριτικὴ παρουσιάσις τῶν ἐργασιῶν τοῦ ἐν Θεσσαλονικῇ συγκληθέντος Συμποσίου «Χριστιανικὴ Θεσσαλονικὴ-Παλαιολόγειος ἐποχὴ» (Ἱερά Μονὴ Βλαττάδων, Θεσσαλονικῆ, 29—31 Ὀκτωβρίου 1987).

Γεωργίου Παπαδημητρίου, Πρωτοπρεσβυτέρου, *Τὸ Τρίτον Διεθνὲς Συμπόσιον τῶν Ὀρθοδόξων Θεολογικῶν Σχολῶν*, σελ. 390-395.

Ἄλλη μία λεπτομερὴς περιγραφή (ἀγγλιστί) τοῦ Τρίτου Διεθνoῦς Συμποσίου τῶν Ὀρθοδόξων Θεολογικῶν Σχολῶν (Brookline, Mass., 30 Αὐγ. — 4 Σεπτ. 1987), ἀπὸ ἄλλης σκοπιᾶν.

Ἄθ. ν. α. Π. Χαστούπη, Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, *Τὸ βιβλίον τοῦ Ὄβδιου*, σελ. 466-475.

Φιλολογικὴ καὶ θεολογικὴ μελέτη ἀφορῶσα εἰς τὴν Π.Δ. καὶ ἐξετάζουσα τὰ κατὰ τὸν προφήτην Ὄβδιου, τὸ περιεχόμενον, τὴν γένεσιν, τὴν θρησκευτικὴν σπουδαιότητα, τὴν θέσιν τοῦ ἐν τῇ χριστιαν. ἐκκλησίᾳ καὶ τὸ κείμενον τοῦ βιβλίου του.

Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, *Ὁ πλοῦτος τῆς ρωσικῆς λειτουργικῆς βιβλιογραφίας*, σελ. 476-489.

Φιλολογική, λειτουργιολογική καὶ θεολογική μελέτη, γραφεῖσα ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς χιλιετηρίδος τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Ρώσων, καὶ ἐξετάζουσα κριτικῶς τὴν βιβλιογραφίαν τοῦ λειτουργικοῦ κλάδου, ὡς οὗτος ἀνεπτύχθη ὑπὸ τῶν ρώσων λειτουργιολόγων κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας.

Θεοδώρου Στ. Νικολάου, Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Μονάχου, *Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως καὶ ἡ ἐν Χριστῷ σωτηρία*, σελ. 490-506.

Διάλεξις τοῦ σ. εἰς τὴν Θεολογ. Σχολὴν τοῦ Παν/μίου Θεσσαλονίκης, ἐξετάζουσα ἀπὸ θεολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς σκοπιᾶς τὸ θέμα «Θεὸς καὶ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου», κυρίως ὑπὸ τὰς ἀκολουθούς ἐνότητας: α) Θεὸς καὶ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας, β) Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως εἰς τὴν πατερικὴν σκέψιν, καὶ γ) Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρίαν.

π. Γεωργίου Δ. Μεταλληνοῦ, δρος Θ. καὶ Φ., Ἐπικ. Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, *Ἡ Κεφαλληνία, ἡ Μελίτη τῶν Πράξεων*, σελ. 507-529.

Ἱστορική καὶ κριτικὴ μελέτη, ἐξ ἀφορμῆς σχετικοῦ βιβλίου τοῦ Heinz Warncke, ἀναφερομένη εἰς τὰ κεφ. 27 καὶ 28 τῶν Πράξεων καὶ ἀναλύουσα τὰ ἱστορικὰ δεδομένα καὶ τὰς προτεινομένας λύσεις περὶ τοῦ ποῦ εἶναι ἡ Μελίτη τῶν ἐν λόγῳ κεφαλαίων. Ὁ σ. δέχεται, μὲ συγκρατημένην βεβαιότητα, ὅτι πρόκειται περὶ τῆς νήσου Κεφαλληνίας.

Βασ. Ν. Γιαννοπούλου, Ἐπικ. Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, *Ἡ ἀποδοχὴ τῶν αἱρετικῶν κατὰ τὴν Ζ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον*, σελ. 530-579.

Ἱστορικο-δογματικὴ μελέτη, ἐξετάζουσα συστηματικῶς τὰς θέσεις τῶν Πατέρων τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἐν σχέσει πρὸς τὸ μέγα θέμα «πῶς δεῖ τοὺς ἀπὸ αἱρέσεων προσερχομένους δέχεσθαι», ἀκολουθούντων καὶ ἐπικουρούντων τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας.

Ἰωάννου Γ. Παπαγιαννοπούλου, Ἀμ. Ἐπικ. Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, *Αἱ ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης πληροφορίαι περὶ ἀνθρωποσφαγῆς*, σελ. 580-587.

Σύντομος ἱστορική-παλαιοδιαθηκικὴ μελέτη, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐξετάζονται αἱ κατὰ κατηγορίας διάφοροι περιπτώσεις ἀνθρωποσφαγῆς, ὡς αὗται ἀναφέρονται εἰς τὴν Π.Δ.

Ἀννας Ι. Λαμπροπούλου, *Ἀνέκδοτο κείμενο γιὰ τὸν ὄσιο Λάζαρο Γαλησιώτη*, σελ. 588-594.

Μετὰ τινὰ παλαιογραφικὰ εἰσαγωγικά, ἐκδίδεται τὸ παλαιότερον περὶ τοῦ ὁσίου Λαζάρου ἀγιολογικὸν κείμενον, ἐκ χειρογράφου τοῦ ἰγ' αἰῶνος, ἀποκειμένου ἐν τῷ Ἱστορικῷ Μουσείῳ τῆς Μόσχας.

Νόννας Δ. Παπαδημητρίου, Λέκτορος τῆς Θεολ. Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, *Ἡ γυναῖκα στὸ Βυζάντιο καὶ ὁ Μοναχισμὸς*, σελ. 595-600.

Ἀναλυτικὴ καὶ κριτικὴ περιγραφή τοῦ Συμποσίου, τὸ ὁποῖον ὀργανώθη ἐν Ἀθῆ-

ναις (28-29 Μαρτίου 1988), ὑπὸ τοῦ Καναδικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, καὶ ἐν τῷ ὁποίῳ ἐγένοντο πρωτότυποι ἀνακρινώσεις ὑπὸ ἐλλήνων καὶ ξένων ἐπιστημόνων, σχετικαὶ πρὸς τὸ ἐν τῷ τίτλῳ θέμα.

Ἰθνασίου Π. Χαστούπη, Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, *Τὸ Δευτερονόμιον*, σελ. 712-746.

Φιλολογικὴ καὶ θεολογικὴ μελέτη, ἀναφερομένη εἰς τὸ παλαιοδιαθηκικὸν βιβλίον *Δευτερονόμιον* καὶ ἐξετάζουσα τὰ περὶ τὴν ὀνομασίαν, τὸ περιεχόμενον, τὴν γένεσιν, τὴν ὀρθοπεδικὴν σπουδαιότητα, τὸ κείμενον καὶ τὴν θέσιν αὐτοῦ ἐν τῇ χριστιανικῇ ἐκκλησίᾳ.

Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ὁμοτ. Καθηγητοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, *Τὸ Διορθόδοξον Θεολογικὸν συνέδριον περὶ τῆς θέσεως τῆς γυναικὸς ἐν τῇ Ὁρθόδοξῳ Ἐκκλησίᾳ καὶ περὶ τοῦ ζητήματος χειροτονίας τῶν γυναικῶν*, σελ. 747-759.

Κριτικὴ παρουσίασις καὶ περιγραφή τοῦ ὡς ἄνω διορθοδόξου θεολογικοῦ Συνεδρίου, τὸ ὁποῖον συνήλθεν εἰς Ρόδον (30 Ὀκτωβρίου—7 Νοεμβρίου 1988), ἐπὶ τοῦ λίαν ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ θέματος. Ὁ σ. δίδει καὶ ὀλόκληρον τὸ Μήνυμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου πρὸς τὸ Συνέδριον, ὡς καὶ τὸ τελικὸν Ἀνακοινωθὲν πρὸς τὸν τύπον.

Ἡλία Βουλγαράκη, Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, *Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος καὶ αἱ προϋποθέσεις τῆς ποιμαντικῆς του διακονίας*, σελ. 760-771.

Θρησκευο-κοινωνικὴ μελέτη, ἐξετάζουσα τὰ σύγχρονα ποιμαντικὰ προβλήματα ἐκ τῆς ἀλλαγῆς τῆς νοοτροπίας τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου, ὅπου ὁ σ. προτείνει καὶ τινὰς λύσεις.

Μάρκου Α. Ὁρφανοῦ, Καθηγητοῦ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, *Ὁ Παναγιώτης Τρεμπέλας ὡς θεολογικὴ προσωπικότης*, σελ. 772-828.

Σύντομος καὶ πυκνὴ ὁμιλία περὶ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ πλουσίου θεολογικοῦ ἔργου τοῦ ἀειμνήστου Καθηγητοῦ τῆς Θ. Σ. τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν Π. Ν. Τρεμπέλα, λεχθεῖσα τὴν 8ην Μαΐου 1987 ἐν τῇ αἰθούσῃ Τελετῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Παν/μίου, κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς 150ετηρίδος του.

Π. Β. Πάσχου, *Ὀσιομαρτύρων ἐγκαλλώπισμα*, σελ. 829-879.

Πρώτη ἔκδοσις (editio princeps) τῆς Ἀκολουθίας καὶ τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Νεομάρτυρος Θεοφάνους, ἔργων τοῦ «Συμεῶν τοῦ καὶ Συνεσίου, τοῦ ἐπιλεγομένου ἑλλατικοῦ», μετὰ ἱστορικῶν, ἀγιολογικῶν καὶ φιλολογικῶν Προλεγομένων.

Σπυρίδ. Δημ. Κοντογιάννη, δρ. Θ., *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, σελ. 880-888.

Κριτικὴ παρουσίασις καὶ περιγραφή τοῦ Ἀ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συμποσίου, τὸ ὁποῖον συνήλθεν ἐν Ἀθήναις (15—17 Σεπτεμβρίου 1988) ὑπὸ τοῦ «Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν» τοῦ ἐλληνικοῦ Ἀ' Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, μὲ θέμα «Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο — τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἐλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοσιν».

SUMMARIES OF THE ARTICLES PUBLISHED IN THIS VOLUME*

Orthodox-Protestant Dialogue. By Ioannis N. Karmiris, Professor Emeritus of the University of Athens and Member of the Academy of Athens, pp. 7-47, 209-229, 409-437 and 609-659.

The final installment of this historico-dogmatic study. In this volume the author examines the dialogue in question under the following headings: III. Orthodoxy and Lutheranism. Jeremias II and the Wittenburg Divines. IV. Metrophanes Kritopoulos and the Protestant Theologians of England, Germany, and Switzerland: V. Orthodoxy and Calvinism. Cyril Lukaris. VI. Orthodoxy and Anglicanism. VII. Orthodoxy and Protestant Missions. VIII. Orthodoxy and the Ecumenical Movement. IX. Epilogue.

Historical Notes on the Metropolis of Messenia. By Chrysostomos Themelias, Metropolitan of Messenia, pp. 48-87.

An historico-philological study examining the area of the Holy Metropolis of Messenia from ancient to modern times on the basis of historical, archaeological, literary and hagiological data.

Abortion and the Orthodox Church. By Chrysostomos Zapheris, Metropolitan of Peristerion, pp. 88-120, 246-277, 438-465 and 660-711.

A study continued from the previous volume of *Theologia*. The author herein examines in detail the contemporary problem of abortion and its many and unavoidable consequences.

The Book of Leviticus. By Athanasios Hastoupis, Professor of the University of Athens, pp. 121-136.

A literary and theological study of the Old Testament Book of Leviticus, examining the name, text, content, origin, religious significance of the book and its place within the Christian Church.

The Philosophical Work of Max Scheler. By Evangelos D. Theodorou, Professor of the University of Athens, pp. 137-148.

A concise study written on the occasion of the 60th anniversary of the death of Max Scheler. In it the author, after giving a brief biography by way of introduction, goes on to examine the phenomenology, philosophical ethics, philosophy of religion and the many-faceted philosophical thoughts of M. Scheler.

* Τα κείμενα ταῦτα ἀφείλονται εἰς τὴν εὐγενῆ προσφορὰν τοῦ Αἰδεσιμολ. Πρωτοπρεσβυτέρου κ. Στεφάνου Ἀβραμίδου.

Hymnologists and Hagiologists. By P. B. Paschos, pp. 149-163.

A brief announcement on occasion of the 150th anniversary of the founding of the Theological School of the University of Athens, dealing with the courses offered in Hagiology and Hymnology and providing bibliographical information about those Professors of the Theological School who wrote or taught on these subjects.

Introduction to the Philosophy of Religion. By Michael K. Makrakis, Assistant Professor of the University of Athens, pp. 164-186 and 323-345.

A continuation of this philosophical study which gives an over-view of the Philosophy of Religion and its most basic themes.

A City which Worships in Purity. By Athanasios Papathanasiou, pp. 187-192.

Critical comments of an hagiological and missionological character on the Martyrdom of Arethas, Governor of the city of Nagran (BHG, 167).

The Role of the Protos or Primate in the Church of Greece. By Christodoulos Paraskevaides, Metropolitan of Demetrias, pp. 230-245.

A nomocanonical study examining the place and role of the *Protos* or Primate in the Autocephalous Church of Greece. The paper was delivered before the VIIIth International Congress of the Society on Canon Law of the Churches of the Orthodox East.

The Book of Numbers. By Athanasios P. Hastoupis, Professor of the University of Athens, pp. 278-295.

A philological and theological study examining the name, content, genesis, religious significance and place within the Christian Church of the Old Testament Book of Numbers.

The Philosophy of Religion of Johannes Hessen. By Evangelos D. Theodorou, Professor of the University of Athens, pp. 296-307.

After the necessary introduction, the author examines in this philosophical and theological study the philosophy of Johannes Hessen, who was himself a theologian. Special emphasis is placed on the chapters dealing with the religious life, the experience of the *mysterium tremendum* and the *mysterium fascinans*, religious experience, anthropomorphic expressions, the relationship between religion and philosophy, the philosophy of religion as the corner-stone of civilization, the relationship between religion and art, and the relationship between religion and moral life.

Eschatological Literature and Thought during the Period of the Turkish Domination. By Asterios Argyriou, Professor of the University of Strassburg, pp. 308-322.

On the basis of the existing bibliography and sources, the author herein dis-

cusses the eschatological literature and thought prevalent among the Greeks and the deeper meaning of their resistance against the Turks during the latter's domination of Greece.

The Mindfulness of Death according to the Ascetic Patristic Tradition. By Constantine Malandrakis, pp. 346-360.

A patristic study examining the remembrance of death and the benefits derived therefrom. The author draws his sources mainly from the *Apophthegmata* and the *Philokalia*.

An Unknown Autobiographical Text of Arsenios K. Aphantoulis of Constantinople. By George K. Papazoglou, Dr. of Medieval Literature, pp. 361-371.

A brief historical and literary study in which the author examines and describes a manuscript which he discovered dating from the beginnings of the present century and containing the autobiography of Bishop Arsenios of Larissa, written in his own hand. Other matters related to then contemporary Church affairs are also touched upon.

Fr. Pierre-Maurice Benoit. By Constantine S. Vlachos, Assistant Professor of the University of Athens, pp. 372-376.

A brief article about the life and work of this famous Roman Catholic biblical theologian who recently passed away.

Chronicles of Conferences. By Elias D. Moutsoulas, Professor of the University of Athens, pp. 377-382.

An analytical description and presentation of the following recent conferences: a) the Third International Conference of Orthodox Theological Schools (Holy Cross Theological School, Brookline, Mass., 30 August—4 September 1987) and b) the Tenth International Conference of Patristic Studies (Oxford, 24-29 August 1987).

The Conference on «Thessaloniki and the Paleologian Period». By Athanasios E. Karathanasis, pp. 383-389.

An analytical description and presentation of the Conference on «Thessaloniki and the Paleologian Period» held in Thessaloniki at the Monastery of Vlatadon from 29-31 October 1987.

The Third International Symposium of Orthodox Theological Schools. By Protos-priester George Papademetriou, pp. 390-395.

An analytical presentation and description (in English) of the Third International Conference of Orthodox Theological Schools held in Brookline Mass., at the Holy Cross Greek Orthodox Theological School from 30 August—4 September 1987.

The Book of Obadiah. By Athanasios, P. Hastoupis, Professor of the University of Athens, pp. 466-475.

A literary and theological study examining the content, origin, religious sig-

nificance and place within the Christian Church of the Old Testament Book of Obadiah.

The Richness of Russian Liturgical Bibliography. By Evangelos D. Theodorou, Professor of the University of Athens, pp. 476-489.

A literary, liturgical and theological study written on the occasion of the celebration of the Millennium of the Christianization of Russia. It critically examines the bibliography of liturgical theology as developed by Russian liturgicists during the past two centuries.

Free Will and Salvation in Christ. By Theodoros St. Nikolaou, Professor of the University of Munich, pp. 490-506.

A lecture delivered at the Theological School of the University of Thessaloniki, in which the subject «God and the Freedom of Man» is examined from a theological and philosophical view-point. The lecture is divided into the following sections: a) God and Man's Freedom in the History of Philosophy, b) Free Will in Patristic Thought, and c) Free Will in relation to Salvation in Christ.

Cephalonia, the Melitus of the Acts of the Apostles. By George D. Metallenos, Th. D. and Ph. D., Assistant Professor of the University of Athens, pp. 507-529.

An historical and critical study provoked by the Book of Heinz Warnecke dealing with the 27th and 28th Chapters of the Book of the *Acts of the Apostles*. Warnecke's study analyzes the historical data as to which was the «Melitus» mentioned in these Chapters. Fr. Metallenos accepts, with a reserved certainty, the premise that the «Melitus» of the Acts of the Apostles is the island of Cephalonia.

The Reception of Heretics according to the Seventh Ecumenical Council. By Basil N. Giannopoulos, Assistant Professor of the University of Athens, pp. 530-579.

An historico-dogmatical study systematically examining the position of the Fathers of the Seventh Ecumenical Council in regard to the problem «of how heretics returning to the Church are to be accepted». The Fathers follow and confirm the ancient Tradition of the Catholic Church.

Old Testament Information about the Slaughter of Men. By Ioannis G. Pappagiannopoulos, Assistant Professor of the University of Athens, pp. 580-587.

A brief historical Old Testament study in which the various slaughters of human beings mentioned in the Old Testament are examined according to different categories.

An Unpublished Text about St. Lazarus Galesiotes. By Anna I. Lambropoulou, pp. 588-594.

After an introduction dealing mainly with palaeographical principles the author goes on to publish this ancient hagiological text deal with the life of St. La-

zarus the Galesiote. The original manuscript dating to the 13th century is to be found in the Historical Museum of Moscow.

Woman in Byzantium and Monasticism. By Nonna D. Papademetriou, Lecturer at the University of Athens, pp. 595-600.

An analytical and critical description of the Conference held in Athens (28-29 March 1988) by the Canadian Archaeological Institute during which original papers on the subject in question were delivered by Greek and foreign scholars.

Deuteronomy. By Athanasios Hastoupis, Professor of the University of Athens, pp. 712-746.

A literary and theological study referring to the Old Testament Book of Deuteronomy, dealing with its title, contents, origin, religious significance, text, and place in the Christian Church.

The Inter-Orthodox Conference on the Place of Women in the Orthodox Church. By Evangelos D. Theodorou, Professor Emeritus of the University of Athens, pp. 747-759.

A critical presentation and description of the Inter-Orthodox Conference held in Rhodes from 30 October to 7 November 1988 on this most interesting and contemporary question. The author provides us with the complete texts of the Ecumenical Patriarch's Message and the Conference's final Press Release.

Modern Man and the Presuppositions of Contemporary Pastoral Ministry. By Elias Voulgarakis, Professor of the University of Athens, pp. 760-771.

A religious and social study examining contemporary pastoral problems arising from modern man's change of attitude and possible solutions to these problems.

Panagiotis N. Trembelas as a Theological Personality. By Markos A. Orphanos, Professor of the University of Athens, pp. 772-828.

A brief and compact homily about the personality and prolific theological work of the late Professor Panagiotis N. Trembelas of the Theological Faculty of the University of Athens, delivered on May 8, 1987 in the Hall of Ceremonies of the University of Athens during the celebrations of the 150th Anniversary of the Founding of the Theological School of the University.

The Adornment of Ascetic Martyrs. By P. B. Paschos, pp. 829-879.

Editio princeps of the *Service and Life* of the Neomartyr Theophanes authored by Symeon and Synesios «the Greek», along with historical, hagiological and philological observations.

Everyday-Life in Byzantium. By Spyridon D. Kontoyiannes, D. Th., pp. 880-888.

A critical presentation and description of the First International Byzantinological Symposium held in Athens from the 15th to the 17th of September 1988 under the auspices of the Centre for Byzantine Studies, of the Greek National Research Institute. The Symposium's theme was «Daily Life in Byzantium — Cross-sections and Continuity in the Hellenistic and Roman Tradition».

ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΝΘ' ΤΟΜΟΥ

- Ἄαρών, 282, 283, 576.
 — ράβδος, 290.
 Ἄββακούμ, 473.
 Ἄββας, Ἄνδρας ὁ Μεσσήνιος, 85.
 — Ἡσαίας, 381.
 Ἄβειρών, 283, 290.
 Ἄβέρκιος Λαμπίρης, ἐπ. Πατρῶν καὶ Ἡ-
 λείας, 66.
 Ἄβραμέα Ἄννα, 883, 886.
 Ἄγαθάγγελος, Ἐπίσκοπος Θήρας, 368.
 — Δράμας, 368.
 — δρασις—, 321.
 Ἄγαθοκλῆς Κορωναίων, 55.
 ἀγαθόν, 298, 304.
 Ἄγάπιος Λάνδος, 314.
 Ἄγαρηνοί, 830, 842.
 Ἄγγελιδῆ Χριστίνα, 880 ἐξ., 886.
 Ἄγγελόπουλος Ἄθ., 383, 384, 387.
 ἀγγλικανικαὶ χειροτονίαι, 798.
 Ἄγγλικανικὴ Ἐκκλησία, 784.
 Ἄγγλικανισμός, 409 ἐξ.
 Ἄγγλικανοί, 798.
 Ἄγια— Ὡμαίς, Λεσβία, 884.
 — Μεθοδία τῆς Κιμώλου, 912.
 — Τριάς, 841, 846, 847.
 ἄγιοι— ἀναγνωρισθέντες, 602.
 — ἀνακλήρυξις—, 151.
 Ἄγιολογία, 150 ἐξ.
 ἀγιολογικὰ κείμενα, 603.
 Ἄγιον, 298, 304.
 — Ὄρος, 28, 200, 207, 387, 858.
 — Πνεῦμα, 634.
 Ἄγιος— Ἀθανάσιος, ἐπίσκοπος Μεθώνης,
 77.
 — —, Πατριάρχης Κων/πόλεως, 79.
 — Ἀναστάσιος ὁ Σιναίτης, 310.
 — Ἄνδρας, 310.
 — Ἀρέθας, 186.
 — Αὐγουστῖνος, 146, 175, 300, 302, 343.
 — Γεράσιμος ὁ Κεφαλληνίας, 518 ἐξ.
 — Γεώργιος, 833.
 — Δημήτριος, 152.
 — Εἰρηναῖος, 651.
 — Εὐγένιος, ὁ πολιοῦχος τῆς Τραπεζοῦν-
 τος, 910.
 — Ἡλίας Ἀρδούνης, 73.
 — Θεοφάνης, νεομάρτυς, 829 ἐξ.
 — Ἰερόθεος, ἐκ Καλαμών, 73.
 — Ἰωάννης, 381.
 — — ὁ Δαμασκηνός, 158, 310.
 — — ὁ Νέος, 157.
 — — ὁ Χρυσόστομος, 382.
 — Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, 911.
 — Κύριλλος, 157.
 — Μακάριος Κορίνθου, 911.
 — Νεκτάριος Αἰγίνης, 912.
 — Νεόφυτος, 382.
 — Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης, 911.
 — Νικηφόρος ὁ Χίος, 911.
 — Νικόλαος ὁ Κυδωνιεύς, 155.
 — Πέτρος, ἐπίσκοπος Ἄργους, 77.
 — Σάββας ὁ Νέος, 912.
 — Σεραφεῖμ τοῦ Σάρωβ, 911.
 Ἄγουρίδης Σάββας, 377.
 Ἄδὰμ, 664, 665, 693.
 — Χριστός, 757.
 Ἄειπάρθενος Μαρία, 861.
 Ἀθανασιάδης Νικόλαος 881.
 Ἀθανάσιος— Ἀντιοχείας, 417.
 — Μεθώνης, 57.
 — Μητροπολ. Ἐλευσιπόλεως, 602.
 — ὁ Μέγας, 13, 145, 538, 552, 553, 555,
 563, 576.
 Ἀθανασόπουλος Ἰωάννης, 827.
 ἀθέτησις γάμου, 724.
 Ἀθήνα, 368, 612.
 Ἀθηναγόρας, 653.
 — Α', Οἰκουμ. Πατριάρχης, 201, 433.
 Ἀθηναῖδα-Εὐδοκία, 599.
 ἀθρόμβολα, 848.
 Αἰκατερίνη Β', Ρωσίας, 317.
 Αἰμιλιάνος, Μητροπολίτης Σηλυβρίας, 602.
 αἰρετικοί, 530 ἐξ.
 Ἀκαδημία— Ἀθηνῶν, 782, 799.
 — Ὀρθόδοξος, Κρήτης, 15, 20.
 Ἀκάκιος Σαββαίτης 580.
 Ἀκολουθία, 843, 870.
 ἀκροστιχίς, 833, 834, 848.
 ἀκτημοσύνη, 265.
 Ἀλαβάνος Κωνστ., 881.
 Ἀλάριχος 505.
 ἀλείπτῃς, 838.
 Ἀλεξανδράκης Σπυρίδων, 72.
 Ἀλεξιάς, 520.
 Ἀλεξίεβιτις Πέτρος, Τσάρος, 320.
 Ἀλεξίου Σπυρ., 827.
 ἀληθές, 298, 304.
 Ἀλιβιζᾶτος Ἀμίλλας, 152, 158, 426.
 Ἀλπάρην Τζένη, 599.
 Ἀλύσιος, δσιος Κιονίτης, 79.
 Ἄλωσις Κωνσταντινουπόλεως, 903.
 Ἀμαλήκ, 284.

- ἀμβλώσεις, 88 ἐξ., 246 ἐξ., 432 ἐξ. 660 ἐξ.
 Ἄμβρόσιος, 902.
 — πρ. ἐπίσκοπος Λαρίσης, 364.
 Ἄμενεμόπε, 758.
 Ἄμπαλέτι Δαυὶδ, 748.
 Ἄμμωνᾶς, Ἄμμων, ἢ Ἄμμώνιος, 153.
 Ἄμώς, 469.
 Ἄμφιλόχιος, 539, 550.
 ἀναγνώρισις τῶν Ἁγίων, 151, 152.
 Ἀναγνώσταχος Ἡλίας, 599, 880, 885.
 Ἀναγνώστωπος Ν. Β., 602, 603.
 ἀνακοινωθὲν τύπου, 757.
 ἀνασκολοπισμός, 841.
 Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης, 314.
 Ἀναστασίου Ἰωάννης, 396.
 Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ, 797.
 Ἀνατόλιος Κωνσταντινουπόλεως, 571.
 Ἀνδανία, 48.
 ἀνδραδελφικός γάμος, 725.
 Ἀνδρέας— Ἀπόστολος, 52.
 — Σαλός, 314.
 Ἀνδρόνικος Β', Παλαιολόγος, ὁ Γέρων, 61, 80, 87.
 Ἀνδρούτσος, 827.
 Ἀνεσίδης Στ. Ἀδαμάντιος, 205, 404, 405, 407, 603, 907.
 Ἄνθιμος— Μητροπολίτης Προύσης, 613.
 — Ὀλύμπιος, 904.
 ἀνθολογία, 315.
 ἀνθρωπομορφισμός, 303.
 ἀνθρωποσφαγή, 580 ἐξ.
 Ἄνταντ, 369.
 Ἀντίοχος, ὁ Ἐπιφανής, 587.
 ἀντιπροτεσταντική ἀντίδρασις, 611.
 ἀντίσύλληψις, 442.
 Ἀντίχριστος, 311, 313.
 Ἀντωνιάδης Β., 467.
 Ἀντωνιάδου-Μπιμπίκου Ἐλένη, 885.
 Ἀντώνιος— Leged, 10, 46, 37, 214.
 — Καισαρείας, 559.
 — Ὁ Μέγας, 152, 153.
 Ἀντωνόπουλος ἈΘ. Νικ., 904.
 Ἄνωμάται, 417.
 ἀπελευθέρωσις δούλων, 723.
 ἀπόδειξις παρθενίας, 724.
 Ἀποκάλυψις Ἰωάννου, 310.
 Ἀποκάλυψις τῆς Παναγίας, 314.
 ἀποκεφαλισμός, 586.
 Ἀπολλινάριος, 575.
 Ἀπολλιναρισταί, 542, 566.
 Ἀπολλώνιος, 583.
 ἀπόπατοι, 885.
 Ἀπόστολος, Μητροπολίτης Ρόδου, 750, 751, 752, 755.
 Ἀραβαντινὸς Παΐσιος, 750, 751.
 Ἄραψ, 583.
 Ἀρβανίτης Ἀθανάσιος, 748.
 Ἄργος, 53.
 Ἀργυριάδης Στέφανος, ἐπ. Μεσσηνίας, 64, 66.
 Ἀργυρίου Α., 308 ἐξ.
 Ἀρδούνης Ἡλίας, ὀσιομάρτυς, 80.
 Ἀρειανοί, 541, 542, 543, 553, 566.
 Ἄρειος, 556, 575.
 Ἀρίσταρχος, ἐπίσκοπος Ζηνοπόλεως, 602.
 Ἀριστηνός, 537.
 ἀριστιδην, 235.
 Ἀριστοτέλης, 494, 500.
 Ἀρμενόπουλος Κων/νος, 386, 388.
 Ἀρσένιος— Μητροπ. Μονεμβασίας, 607.
 — μοναχός, 603.
 Ἀρχιεπισκοπὴ Βορείου καὶ Νοτίου Ἀμερικῆς, 601.
 Ἀρχιεπίσκοπος, 226.
 — Καντουαρίας, G. Abbot, 30.
 — Οὐφέλας, 629.
 Ἀσίγη, 50.
 ἄσκησις, 448.
 ἄσματική Ἀκολουθία, 834.
 Ἄσμα Ἄσμάτων, 786.
 Ἄσσουρ, 285.
 Ἄσωτος υἱός, 576.
 ἀτζαμόγλανον, 835.
 Αὐγουσταία ὀμολογία, 10, 12.
 Αὐγουστινισμός, 144.
 Αὐγουστίνος— ἄγιος, 146, 175, 294, 744, 300.
 — Μητροπολ. Φλωρίνης, 248.
 Αὐξεντιάδου Φωτεινὴ, 751.
 αὐλοί, 50.
 Αὐλώνας, 50.
 αὐτοβιογραφία, 361.
 αὐτοεὶδωλον, 354.
 αὐτοκυριαρχία, 448.
 αὐτοπειθαρχία, 448.
 Ἄφεντούλης Κ. Ἀρσένιος, 360 ἐξ.
 Ἀφόβιος Κορώνης, 55.
 Βαβοῦσκος Κων/νος, 387, 388.
 Βάγνερ, 305.
 Βαγιάς, 582.
 Βακαλόπουλος Ε. Ἀπ., 384.
 Βακάρος Δημήτριος, 396.
 Βαλαάμ, 284, 389.
 — χρῆσιμόι, 290.
 Βαλάκι, 284.
 Βαλασόπουλος Ι. Δ., 66.
 Βαλασαμών, 537.
 Βάντσος Κ. Χρήστος, 602.
 Βαρελλᾶ Εὐαγγελία, 748.
 Βαρθολομαῖος (Ἀρχοντώνης) μητροπολίτης Φιλαδελφείας, 203, 602, 748, 752.
 Βαρνάβας, Ἐπίσκοπος Σαλαμίνος, 748.
 Βαρναλίδης Α. Σωτήριος, 603.
 Βασαράβας Κων/νος, 320.
 Βασιλικοπούλου Ἀγνή, 600.
 Βασιλειάδης Πέτρος, 378, 397.

- Βασιλείος— Ἀγκύρας, 544, 573.
 — Δ', Τσάρως, 319.
 — ὁ Μέγας 146, 152, 400, 539, 540, 554, 561, 562, 566, 569, 572.
 βασιλεῖς, 728.
 Βασιλεύς, 723.
 Βατικάνειος Σύνοδος, 798.
 Βατικανὸς Κῶδιξ, 746.
 Βέδας, ὁ Αἰδέσιμος, 744.
 Βενέδικτος— Πάπας, 557.
 — Turretin, 26, 214.
 Βενετία, 837.
 Βενιζέλος Ἐλευθέριος, 68· Κυβέρνησις—, 368.
 Βέρροια Μακεδονίας, 28.
 Βιβλίον— τῶν Ἀριθμῶν, 278.
 — τοῦ Δανιήλ, 310.
 Βικέντιος ἐκ Λειρίνου, 656, βίωμα θεοσκευτικόν, 298, 302.
 Βλάσταρης Ματθαῖος, 386, 387.
 Βλαχόπουλος Ἡλίας, 774.
 Βλάχος Γεράσιμος, 319.
 — Σ. Κων/νίος, 372.
 Βλυσίδου Βασιλική, 884.
 βόθροι, 885.
 Βονιφάτιος Κονσιλάριος, 557.
 Βούλγαρης— Δ., 66.
 — Κων/νος, 755.
 — Χρῆστος, 750.
 Βουλγαρία, 476.
 Βουλγάτα, 721.
 Βρανούση Ἔρα, 885.
 Βρεσθένης ἐπίσκοπος, (Δημήτριος Τρακατέλης) 378.
 Βυζάντιο, 59 ἐξ., 858, 880 ἐξ.
 Γαβριήλ Α., 382.
 — μητροπολίτης Φιλαδελφείας, 837, 839, 856.
 — (Πρεμετίδης), Μητροπολ. Κολωνίας, 203, 204, 205, 749.
 Γάδ, 286, 291.
 Γαζαῖος Προκόπιος, 135.
 Γαλάνης Εὐάγγελος (Πέργης), 203.
 — Ἰωάννης, 396.
 Γαλισιώτης Λάζαρος, ὁσιος, 580 ἐξ.
 Γαλίτης Γεώργιος, 397.
 γάμος, 446, 660 ἐξ., 698, 711.
 — καὶ οἰκογένεια, 449.
 Γεννάδιος— ἀρχιμανδρίτης, 569.
 — Σχολάριος, 385, 416.
 — προφητεία—, 315.
 Γαριζίν, 725.
 Γένεσις, 664.
 Γεράκιον Λακωνίας, 54.
 Γεράσιμος— ὁ Νέος, 151.
 — ὁ Σιναίτης, 156.
 Γερμανός— Δημητριάδος, 362.
 — (Καλλιγᾶς), Μητροπολίτης Ἀθηνῶν, 67.
 — (Μεταξᾶς), Μαντινείας καὶ Κυνοῦρίας, 68.
 — Στρηνόπουλος, Σελευκείας Θουατείρων, 909, 910.
 — Τρωιάνος, Μομεμβασίας καὶ Λακεδαίμονος, 68.
 γεροντισμός, 235.
 Γεωργηρίνος Ἰωσήφ, Μητροπολίτης Σάμου, 411.
 Γεωργιάδης Προκόπιος, 64, 65.
 Γεωργιάδου Βασιλική, 884.
 Γεώργιος Abbot, Ἀρχιεπίσκοπος Καντερβούριας, 410.
 — ἐπίσκοπος, 418.
 Γεωργόπουλος Κ., 903
 Γεωργούλης Κ. Δ., 343.
 Γιαννάκης Χ., 89.
 Γιάνναρος Ἰωάννης, ζωγράφος, 602.
 Γιαννόπουλος Ν. Β., 530 ἐξ.
 Γιαννουλάτος Ἀναστάσιος, 378.
 Γιάτσης Σωτήριος, 885.
 Γιέφτις Ἀθανάσιος, 378.
 Γιομπλάκης Ἀθαν., 90.
 Γιούλτης Βασιλείος, 749.
 Γκαίτε, 306, 307.
 Γκαλέριος Κων/νος, 755.
 Γκότζιο, 512.
 Γκράχαμ Λεονάρδος, ἐπίσκοπος Λονδίνου, 436.
 Γλαβίνας Ἀθ. Ἀπόστολος, 603.
 Γλυκᾶς Νικηφόρος, 203.
 Γνωστικοί, 440.
 Γνωστικισμός, 459.
 Γόνης Β. Δημήτριος, 156, 913.
 Γόρδιος Ἀναστάσιος, 313, 317.
 Γορτυνία, 774.
 Γουλιέλμος, Ἀρχιεπίσκοπος Καντερβούριας, 418, 619.
 — Laud, 410.
 Γουναρίδης Πάρης 880.
 Γραμματεία ἔσχατολογική, 308 ἐξ.
 Γρηγόριος— Κύπριος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 580, 590.
 — ὁ Μέγας, 902.
 — ὁ Ναζιανζηνός, 146, 152, 159, 161, 382, 400, 773 ἐξ., 816.
 — Νεοκαισαρείας, 562, 563.
 — Νύσσης, 146, 197, 382.
 — Πισινοῦντος, 545.
 — ὁ Παλαμᾶς 155.
 — ὁ Σιναίτης, 156.
 — Παπαθεοδώρου, 58.
 — ΣΤ', πατριάρχης Κων/λεως, 418, 654.
 γυναῖκα, 595 ἐξ.
 γυναικεῖος μοναχισμός, 758.
 Δ' Οἰκουμένη Σύνοδος, 642.

- Δαβὶδ ὁ Κυδωνιεύς, 397.
 Δαθάν, 283, 290.
 Δαλαμπίρα Ἑλένη, 750.
 Δαλασσηνή Ἄννα, 596.
 Δαμασκηνός, 382.
 — (Παπανδρέου), Μητροπολίτης Ἑλβετίας, 194, 399, 602, 749, 908.
 Δανιήλ— Ἐπίσκοπος Βουδιμίας, 748.
 — Ἐπίσκοπος Λευκάδος, 368.
 — ὁράσεις Ἀπόκρυφες—, 310.
 Δανιήλις, 885.
 Δαρβινισμός, 796.
 Δασκαλάκης Χρυσόστομος, 70.
 δεκάτη, 723.
 Δεληκωνσταντῆς Κώστας, 602.
 Δελμοῦζος, 269.
 Δεντάκης Β., 827.
 Δετοράκης Θεοχάρης, 886.
 Δεσποτάτον τῆς Ἡπείρου, 886.
 Δημακοπούλου Γ. Χαρ., 904.
 Δημήτριος Α', Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, 437, 601, 752, 753, 754, 755, 825, 903.
 Δημόκριτος, 102, 112, 492.
 Δήμος Ἀθηναίων, 881.
 διαζύγιον, 725.
 διακόνισσα, 758.
 Διαλημαῖς Κων/νος, 70.
 διάλογος, 7 ἐξ., 209 ἐξ., 409 ἐξ., 639 ἐξ.
 διαπροσωπικαὶ σχέσεις, 693.
 Διάσκεψις, Α' Πανορθόδοξος 449.
 δίκαιον, 603.
 Διονύσιος Δ', Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, 414.
 — Τρίκκης, ὁ Σκυλόσοφος, 317.
 Διορθόδοξον Θεολογικὸν Συνέδριον Γυναικῶν, 747 ἐξ.
 Διόσκορος, 543, 575.
 — αἰρετικὸς, 571.
 — Ἀλεξανδρείας, 559.
 δογματικὴ, 799.
 Δοντᾶς Α. Σπυρ., 796.
 Δοσίθεος Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, 32, 222, 415.
 — ὁμολογία Πατριάρχου—, 416.
 Δούκαινα— Ἄννα, 596.
 — Εἰρήνη, 596.
 — Μαρία, 596.
 Δρόγας Γεώργιος, 382, 749.
 Δρούλιας Ἰωάννης, 343.
 Δυοβουνιώτης Ι. Κων/νος, 150.
 δώδεκα ἀραί, 725.
 Ἔβερ, 285.
 Ἐγγλεζάκης Β., 382.
 ἐγκράτεια, 443, 446.
 ἐγκρατισμός, 459, 671.
 Ἐγκρατῖται, 440, 554, 566.
 ἐγκυκλοπαιδεῖα Θεολογίας, 798.
 Ἐδουάρδος Στ', 413.
 Ἐδώμ, 281, 469.
 Ἐδωμίται, 468.
 Ἐζεκίας, 733.
 Ἐθνικὸν Ἴδρυμα Ἑρευνῶν, 880.
 Εἰκονομάχοι, 578.
 Εἰρήνη— βασιλισσα, 575.
 — -Εὐλογία Χούμναινα, 596.
 — ἡ Ἀθηναία, 596 ἐξ.
 — Ραούλαινα Παλαιολογίνα, 600.
 εἰδωλολατρία, 726.
 εἶτζ, 706.
 Ἐκκλησία καὶ κοινωνία, 634.
 ἐκπαιδευτικὸς, 707.
 ἔλεγχος γεννήσεων, 109 ἐξ.
 ἐλευθερία ἀνθρώπου, 491 ἐξ.
 — βουλήσεως 490 ἐξ.
 Ἐλευθεριάδου Κυριακὴ, 397.
 Ἐλληγες εὐαγγελικοί, 616.
 Ἐλληνικὴ Θεολογικὴ Βιβλιογραφία, 404.
 Ἐμμέλεια Μοναχὴ, 749.
 ἐμπειρία θρησκευτικὴ, 299.
 ἔορτασμός τοῦ Πάσχα, 735.
 Ἐορτολόγιον, 723.
 Ἐπαμεινώνδας 49.
 Ἐπαφρόδιτος, ἡ Καίσαρ, 52.
 ἐπιγράμματα ἐπιτύμβια, 886.
 Ἐπίδαυρος, 54.
 Ἐπίσκεψις, 907, 908.
 Ἐπισκοπὴ— Ἀνδρουσῆς, 61.
 — Κορώνης, 55, 59.
 — Μεγαλοπόλεως, 53.
 — Μεθώνης, 57.
 — Μεσσηνίας 55, 56, 62, 64.
 Ἐπιστολὴ Χριστοῦ, 314.
 ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα, 886.
 Ἐπιφάνιος Διάκονος, 547, 554, 555, 573.
 ἔπος, 834.
 ἔρημος Φαρά, 283.
 Ἐρικσον Ἰωάννης, 755.
 ἐρμητικὰ κείμενα, 904.
 Ἐρμιόνη, 54.
 Ἐρρῖκος— βασιλεὺς, 413.
 — Κόμπτων, Ἐπίσκοπος Λονδίνου, 411.
 ἔρωσ, 684, 708.
 ἐρωτισμός, 674.
 Ἐσθῆρ, 788.
 Ἔστια Θεολόγων Χάλκης, 601.
 Ἐσχατολογία, 899.
 ἐσχατολογικὴ γραμματεία, 308 ἐξ.
 ἐσωτερικὴ κένωσις, 671.
 Ἐταιρεία Φιλικὴ, 206.
 ἑτεροδιδασκαλία Λουθήρου, 613.
 Εὐα, 49, 664, 665, 693.
 εὐαγγελικαὶ κοινότητες, 611.
 εὐαγγελικοὶ Ἕλληγες, 616.
 Εὐάγγελος, Μητροπολίτης Πιέρρης 749.
 Εὐα-Παναγία, 757.

- Εὐάγριος ὁ Ποντικός, 196, 899.
 Εὐβροια, 899.
 Εὐγένιος Βούλαρις, 837.
 Εὐδοξία αὐτοκράτειρα, 784.
 Εὐελπίδης Λιβεριάδης, 344.
 Εὐήμερος, ὁ φιλόσοφος, 51.
 Εὐθύμιος:— Γέρων, 840.
 — ὁ Ζυγαβηνός, 899.
 — πνευματικός, 858.
 — Τυρνόβου, 167.
 Εὐλαλία, 899.
 Εὐλογία, 899.
 Εὐλόγιος, 899.
 Εὐμένιος Κρήτης, 368.
 Εὐνάπιος Σάρδεων, 899.
 Εὐνόμος 899.
 Εὐνούχοι, 899.
 Εὐνομιανοί, 566.
 Εὐριπος, 835.
 Εὐσέβιος, 555.
 — Κωνσταντινουπόλεως, 530.
 εὐσεβιστικαὶ τάσεις, 706.
 Εὐστάθιος, 555.
 — Σεβαστείας, 549, 564.
 Εὐστόχιος Ἱεροσολύμων, 558.
 Εὐτυχής, 543, 555, 575.
 Εὐχίται, 568.
 Ἐφραίμ ὁ Σύρος, 294, 314, 744.
 Ζ' Οἰκουμένη Σύνοδος, 530 ἐξ., 639.
 Ζαβδιήλ, 583.
 Ζαβίρας, 832 ἐξ.
 Ζακυθηνός Δ., 519.
 Ζαλὲν Φρανσουάζ, 755.
 Ζαπάντη, 834, 836, 854.
 Ζαφείρης Γεράσιμος-Χρυσόστομος, Μη-
 τροπολίτης Περιστερίου, 88 ἐξ., 246 ἐξ.,
 438 ἐξ., 660 ἐξ.
 Ζαχαρόπουλος Νικόλαος, 396.
 Ζβιγγλιανοί, 613.
 Ζήκος Ρώσης, 150.
 Ζήνων, 495.
 Ζήσης Ν. Θεόδ., 385.
 ζωὴ καὶ ἐργασία 625 ἐξ.
 Ζώινος ἢ Ἰζδὶν 540, 549.
 Ζωναρᾶς, 537.
 ζωποιοὺς Σταυρός, 855.
 Ἡδονή, 693.
 ἡθικός βίος καὶ θρησκεία, 306.
 Ἡλιοῦ Προφήτης, 582.
 Ἡλῆς, 53.
 ἡμιπελαγισμός, 505.
 Ἡσαίας, 584, 786.
 Ἡσυχασμός, 384, 385.
 Θαλάσσιος, 555.
 θεία:— δίκη, 515:
 — εὐχαριστία, 447.
 — Τριάς, 866.
 Θέμελης Χρυσόστομος, Μητροπολίτης
 Μεσσηνίας, 48, 73.
 Θεοδόσιος:— Β', 599.
 — Ἀμμορίου, 544, 545.
 — αὐτοκράτωρ, 319.
 Θεοδώρα:— Κομνηνὴ Ραούλαινα, 596.
 — Παλαιολογίνα, 596.
 — Συναδηνή, 596.
 — Τόκκο, 600.
 Θεοδωρακόπουλος Ι., 343.
 Θεοδώρητος ὁ Κύρου, 135, 294, 381, 474,
 744.
 Θεόδωρος, 839.
 — Μοναχός, 153.
 — Μοψουεστίας, 474.
 — Μύρων, 544, 545.
 — ὁ Στουδίτης, 596.
 — ὁ Στρατηλάτης, 823, 843.
 — Trochin, 26, 34, 214.
 Θεοδώρου:— Ἀνδρέας, 162, 535, 827.
 — Δ. Εὐάγγελος, 137 ἐξ., 162, 195, 205,
 296, 337, 343, 396, 397, 399, 404, 476,
 603, 605, 747 ἐξ., 750, 756, 783, 814,
 827, 903, 904.
 Θεόκλητος, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν, 73,
 369.
 Θεολογία:— Μοναχὴ, 750.
 — ὀρθοδόξων Ρώσων, 476.
 Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν,
 149, 826.
 θεολογικοὶ διάλογοι, 602.
 Θεομήτωρ, 849.
 θεοσέβεια, 382.
 θεοσημεία, 886.
 θεοσοφία, 797.
 Θεοτόκος Νικηφόρος, 294.
 Θεοτόκος, 592.
 Θεοφάνης, νεομ., 829 ἐξ., 843 ἐξ.
 Θεόφιλος Ἀλεξανδρείας, 537.
 Θεοχάρη Μαρία, 389.
 Θεοχαρίδης Πλούταρχος, 885.
 Θεσσαλονικη, 383 ἐξ.
 θετικισμός, 304.
 θεωρία:— κατηχήσεως, 809.
 — κηρύγματος, 808.
 Θηρεσία Καλκούτα, 91.
 Θρηνοὶ Κωνσταντινουπόλεως, 316.
 Θρησκεία, 164 ἐξ., 323.
 — καὶ ἡθικός βίος, 306.
 — καὶ τέχνη, 305.
 — καὶ φιλοσοφία, 303.
 θρησκευτικὰ ἀδελφότητες ἐν Ἑλλάδι, 818.
 θρησκευτικὴ ἐμπειρία, 299.
 θρησκευτικὸν βίωμα, 298, 302.
 Θωμᾶς, 749, 755.
 — Rowe, 26, 211, 410.
 Ἰάκωβος:— Α', βας. Ἀγγλίας, 29, 30, 411.

- Ἀρχιεπίσκοπος Ἀμερικῆς, 377, 601, 602, 647.
 — ὁ Λονδίνου, 418.
 — Gothofredus, 214.
 Ἰβάν Γ', Μέγας Δούκας, 319.
 Ἰεζεκιήλ, 581, 732.
 — (Στρούμπος), Μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφερσάλων, 73.
 Ἱεράπολις Νικόλαος—, 545.
 Ἱερεμίας, 473, 581, 582, 584, 732.
 — Β', Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 7 ἐξ., 23, 24, 210, 223.
 — Γ', Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, 417.
 Ἱερεὺς, 723.
 — Ματθαίας, 582.
 Ἱερόθεος— Ἀρχιεπ. Πατρῶν καὶ Ἡλείας, 69, 774.
 — Ἰβηρίτης ὁσιος, 82.
 — — Σισανίου, 368, 369.
 Ἱεροσόλυμα Ἡλίας—, 560.
 Ἱερώνυμος, 474, 728.
 Ἱερωσύνη, 809.
 — γυναικῶν, 754.
 Ἱεφθάς, 584.
 Ἰζδὴν (ἢ Ζώνιος), 549.
 Ἰησοῦς, 293.
 — τοῦ Ναυῆ, 728.
 Ἰθώμη, 48.
 Ἰμπραήμ πασᾶς, 58.
 Ἰορδάνης, 280, 286.
 Ἰουστίνος, 314.
 — Α', 186.
 Ἰουβενάκιος, Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, 555.
 Ἰσλανδία, 15.
 Ἰσλαμισμός, 384.
 ἰσοτιμία, 692.
 — γυναικός, 692.
 ἱστορικὸς ὕλισμός, 796.
 Ἰσχυρίων, 314.
 Ἰωακείμ— Γ' Οἰκουμενικὸς πατριάρχης, 366, 420, 617, 618, 623.
 — Μητροπολίτης Ἐφέσου, 366.
 — ὁ Ἀθηναῖος, Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, 319.
 Ἰωάννης— Ἀντιοχείας, 551, 569.
 — Ἀπόκαυκος, 886.
 — Covel, 415.
 — ὁ Δαμασκηνός, 314, 688, 834.
 — Diodati, 26, 213.
 — ἐπίσκοπος Σαλιβουρίας, 620.
 — Εὐγενικός, νομοφύλαξ, 910.
 — Μεσσήνης, 55, 56.
 — Μητροπολίτης Εὐχαΐτων, 159.
 — ὁ Κλήμης, 579.
 — Ξιφιλίνος, Πατριάρχης Κων/λεως, 910.
 — ὁ Χρυσόστομος, 152, 294, 314, 662, 669, 670, 679, 686, 690, 728, 744, 784.
 — Πατριάρχης Ἱεροσολύμων, 560.
 Ἰωαννίδης Θ. Ἐλευθ., 602.
 Ἰωαννίδου-Γρηγορίου Μάρθα, 835.
 Ἰωήλ, 469.
 Ἰωνᾶς, 469, 788.
 Ἰωσήφ— Ἀνδρούσης, 56, 62, 63, 65.
 — Κοντοράτος, 58.
 — ὁ Στουδίτης, 161.
 — ὁ ὕμνογράφος, 161.
 Ἰώσιος, 731.
 Κβαρνὸς Κ., 912.
 Καβάσιλας Νεῖλος, 385, 386.
 — Νικόλαος, 381.
 Καδές, 281, 282.
 Καζαμίας Μ., 400.
 καθαροί, 542.
 Καῖσαρ ἢ Ἐπαφρόδιτος, 52.
 Καισάρεια Παλαιστίνης, 507.
 Κακουλίδου-Πάνου Ἐλένη, 605.
 Καλάβρυτα, 834, 836, 854.
 Καλαμάτα, 835, 836.
 Καλβινισμός, 209 ἐξ.
 Καλβινισταί, 613.
 Καλλινίκος— Β', Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, 415.
 — Γ', 157.
 — Κωνσταντῖνος, 602.
 — Τερζόπουλος, ἐπ. Ἀργολίδος, 66.
 Κάλλιστος Ware, 381.
 καλόν, 298.
 Καλόβρυση, 836.
 Καλογήρου Ἰωάννης, 399, 749, 751.
 Καλοκύρης Κων/νος, 388.
 Καλοσυγύρος Γεώργιος, 904.
 Καλύβας Ἀλκιβιάδης, 368, 749.
 Καμποθέκρας Σπυρ., ἐπ. Κεφαλληνίας, 66.
 Καμπουράκης Βασίλειος, 750, 752, 755.
 Καναδικὸν Ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτούτον, 595 ἐξ.
 Καναράκης Γ., 904.
 Κανονικὸν Δίκαιον, 812.
 Καποδίστριας Ἰωάννης, 60.
 Καραβιδόπουλος Ἰωάννης, 397, 400.
 Καραγιάννης— Ἰωάννης, 751.
 — Σάββας, 751, 755.
 Καραγιαννόπουλος Ἰωάν., 883, 885.
 Καραθανάσης Ἰωάν., 383.
 Καρᾶς Μελίτων, 201, 750.
 Κάρλ Μάρξ, 343.
 Καρμίρης Ν. Ἰωάννης, 7 ἐξ., 154, 158, 209 ἐξ., 399, 404, 639 ἐξ.
 Καρνάσειον ἄλσος, 50.
 Κάρολος Η', 316.
 Καρτάνος Ἰωαννίκιος, 605.
 Καρυοφύλλης Ἰωάννης, 415.
 Κασσιανὸς Ἰωάννης, 150.
 Κατακόμβαι, 52.

- Κατάνης Θεόδωρος, 547, 558, 573.
 Κατεπανίκιον τοῦ Λογγού, 885.
 Κατηχητική, 809.
 Κατσάνη Β., 400.
 Κατσάνης Κ., 400.
 Κατσαρός Βασίλειος 886.
 Καψάνης Γεώργιος, 387.
 Κείμενον ΒΕΜ, 636.
 Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, 880.
 Κεραμόπουλος Δ. Ἄντων., 904.
 Κεφαλληνίου Εὐγ., 904.
 Κεφαλληνία, 507 ἐξ.
 Κίγκ Ἰωάν., 611.
 Κίεβον, 476.
 Κίμωνος, 912.
 κίνημα Ζηλωτῶν, 384.
 Κλαψῆς Ἐμμανουήλ, 378.
 Κλεμανσώ, 272.
 Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, 196, 500, 673, 677, 701, 903.
 — Προτρεπτικός—, 902.
 Κλωθώ, 494.
 Κωδράτος Εὐστάθιος, 597.
 κοινοκτημοσύνη, 265.
 κοινωνία, 240.
 — ἀγάπης, 682.
 — προσώπων, 450, 682.
 — τῶν Ἑθνῶν, 624.
 κοινωνικὴ ἀλητεία, 264.
 Κόκκινος Φιλόθεος, 385, 386.
 Κόλιας Ταξιάρχης, 885.
 Κόμης, πρεσβευτής, 414.
 Κομίνο, 512.
 Κομινόντο, 512.
 Κομνηνή— Ἄννα, 520.
 — Εἰρήνη, 596.
 Κοντάκης Χριστοφόρος, 396.
 Κοντογιάννης Δημ. Σπυρ., 880 ἐξ.
 Κόντογλου Φ., 912.
 Κωνσταντῆς Ἰωσήφ, 58.
 Κοράνιον, 192.
 Κορδενό, 366.
 Κορέ, 283, 290.
 Κορρές Θεόδωρος, 886.
 Κόρινθος, 517.
 Κορνήλιος Ηαγα, 10, 25, 37, 211, 214.
 Κορπόζηλος Ἀπόστολος 883, 885.
 Κορδαλλεύς Θεόφιλος, 151.
 Κορώνη, 50, 52.
 Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, 157, 396, 397.
 Κόσμο Γκόρδον Λάγκ, ἀρχιεπισκ. Καντερ-
 βουρίας, 423, 426.
 Κουκουζέλης Ἰωάννης, Μπῆστωρ, 387.
 Κουκούζης Ἰάκωβος, Ἀρχιεπ. Ἀμερικῆς,
 203.
 Κουκουλές Φαίδων, 882.
 Κούκουρα Δήμητρα, 400, 749.
 Κουντουρᾶ-Γαλάκη Ἐλεωνόρα, 884.
 Κουτλουμουσιανὸς Βαρθολομαῖος, 203.
 Κουτσελίνης Ἄντων., 904.
 Κραναία, 515.
 Κράνη, 885.
 Κρικῶνης Θ. Χρῖστος, 208, 396.
 Κριταί, 723, 728, 795.
 Κριτόπουλος Μητροφάνης, 15, 23 ἐξ.,
 210, 225, 411.
 Κρούσιος Μαρτίνος, 9.
 Κυδῶνης Δημήτριος, 385.
 Κυδωνία, 366.
 Κύθηρα, 53.
 Κυμηνίτης Σεβαστός, 416, 904.
 Κυπαρισσία, 50.
 Κυπριανός, 535.
 Κυραζόπουλος Σπυρ., 343.
 Κυριακή, 749.
 Κύριλλος, 749.
 — Ἀλεξανδρείας, 135, 294, 314, 474,
 551, 569.
 — Ἀργέντης, Ἀρχιμ., 748.
 — Α' Λούκαρις, Πατριάρχης Κων/λεως,
 10, 23, 24 ἐξ., 40, 45, 57, 59, 60, 151,
 209 ἐξ., 409 ἐξ.
 — καὶ Μεθόδιος 476.
 — Σκυθοπολίτης, 571.
 Κύρος, 854.
 Κωνσταντᾶς Γρηγόριος, 904.
 Κωνσταντέλος Δημήτριος, 396.
 Κωνσταντινίδης, Ἐμμανουήλ, 752.
 — Κάστας, 752.
 — Πανάρετος, 64, 67.
 Κωνσταντινούπολις, 612, 830, 835.
 Κωνσταντίνος— αὐτοκράτωρ, 319, 368,
 575.
 — Ε', Κοπρώνυμος, 596.
 — Ε', Οἰκουμενικός Πατριάρχης, 419,
 620.
 — Θ', ὁ Μονομάχος, 590, 592.
 — Κωνσταντίας Κύπρου, 544, 546, 558,
 563.
 — Μέγας Δούκας, 317.
 — Μητροπολίτης Δέρκων, 602.
 — νοτάριος, 547.
 — ὁ Μέγας, 153.
 — Πορφυρογέννητος, 53.
 Κωστόπουλος Ἰωάννης, 881.
 Λαγουρός Στ., 608.
 Λαζαρίδης Ἄν., 904.
 λαϊκοί, 812.
 Λαῖτου Ἀγγελική, 883, 884.
 Λακεδαίμων, 53.
 Λαμπάκης Στέλιος, 880 ἐξ., 884, 886, 887.
 Λαμπροπούλου Ἄννα, 588 ἐξ., 600, 884.
 Λάμπρος Σπυρίδων, 369.
 Λαμφίδης Ὀδυσσεύς, 193, 910.
 Λαρεντζάκης Γρηγόριος, 602.
 Λάρισα, 368, 840, 857.
 Λατινοκρατία, 311.

- Λάχσεις, 493.
 Λεβίδης Κ., 368.
 λειτουργικαὶ ἐβδομάδες, 489.
 λειτουργικοὶ τύποι, 814.
 Λεονάρδος Γ', Τόκκος, 518.
 Λέφας Α. Γ., 904.
 Λευϊτικόν, 121 ἐξ.
 Λέων— ΙΓ' Πάπας, 654.
 — Ἰκονίου, 545.
 — Καρπάθου, 545.
 — ὁ Σοφός, 316, 518— δράσεις—, 311.
 — Ρόδου, 545.
 Λιβάνιος, ρήτωρ, 53.
 Λιβεριάδης Εὐελπίδης, 344.
 Λιβέριος, Ἐπίσκοπος, 550.
 Λοβέρδου-Τσιγαρίδα Κάτια, 684.
 Λογοθέτης, Κων/νος, 344.
 Λόρδος Βύρων, 515.
 Λούβαρις Ι. Ν., 179, 344.
 Λουγγῆς Τηλέμαχος, 884.
 Λούγγουνον Μάρτυρες—, 153.
 Λουθηρανοί, 613.
 Λούθηρος— Μαρτίνος, 7 ἐξ., 33, 37,
 210— ἐτεροδιδασκαλία—, 613.
 Λουκάκη Μαρίνα, 598.
 Λούκαρις Κύριλλος Α', 10, 23, 24 ἐξ., 40,
 45, 57, 209 ἐξ., 318, 639— ὁμολογία—,
 213, 216.
 Λουκάς— Osiander, 34.
 — ὁ Νέος, 151.
 Λυκοῦργος Ἀλέξανδρος, 411.
 Λυμοῦρης Γεννάδιος, 382, 749, 751, 756.
 Μαγκάκης Γ.-Α., 38.
 Μαγνησία, 589.
 Μαϊάνδρος Μαγνησίας, 590.
 Μακάριος, 154, 314.
 — Ἀντιοχείας, 557.
 — ὁ Αἰγύπτιος, 153.
 — Μελισσηνὸς Κομνηνός, ἐπ. Μονεμβα-
 σίας, 61.
 — Σοῦτσος, Ἐπίσκοπος Μεθώνης, 59.
 Μακεδονιανοί, 542.
 Μακεδόνιος, 575.
 Μακράκης Ἀπόστολος, 66.
 — Κ. Μιχαήλ, 164 ἐξ., 323 ἐξ., 344.
 Μακρίνα, Μοναχὴ, 750.
 Μαλεβίτσης Χρ., 344.
 Μάλτα, 508 ἐξ.
 Μάλτζου Χρύσα, 880 881, 882, 883,
 887 ἐξ.
 Μανασσῆς, 733.
 Μανάρης Κων/νος, 886.
 Μάνη (Ματῆ), 53.
 Μανχαῖοι, 543, 554, 556.
 Μανχαισμός, 459.
 Μαντζαρίδης Γεώργιος, 396.
 Μαντζαρίδου Καίτη, 397.
 Μαντζουνάς Εὐάγγελος, 439.
 Μαντοβάνης Π., 381.
 Μάξιμος— Διάκονος, 551.
 — Μητροπολίτης Σταυρουπόλεως, 602.
 — ὁ Γραικός, 319.
 — ὁ Ὁμολογητής, 500, 902.
 — ὁ Πελοποννήσιος, 317.
 Μαργαρίτης Γαβριήλ, 752.
 Μαργουίνος Μάξιμος, 416.
 Μαρία— Θεομήτωρ, 853.
 — Παλαιολογινα, 596.
 Μαριάμ, 282.
 Μαρκελλίνος, 728.
 Μάρκελλος Ἀγκύρας, 541, 556, 570.
 Μαρκῆ Εὐτέρπη, 884.
 Μαρκιωνίται, 543.
 Μαρκόπουλος Ἀθανάσιος, 885.
 Μάρκος— ὁ Εὐγενικός, 385.
 — ὁ Κύπριος, 82.
 Μάρξ, 265, 266.
 Μαρξισμός, 265.
 Μαρτζέζος Γεώργιος, 396.
 Μαρτίνος Λούθηρος, 7 ἐξ. 33, 37.
 Μάρτυρες Λουγγούνου, 153.
 Μασαλλιανοί, 567, 568.
 Μασσωνισμός, 797.
 Ματταθίας Ἰερεὺς, 582.
 Ματθαῖος, ἐπ. Μυρέων, 317.
 Ματσούκας Ν., 344.
 Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος, 414.
 Μαυρομάτης Λεωνίδας, 880 ἐξ., 883, 884.
 Μαχαιρίδης Γιάννης, 751.
 Μέγας— Ἀθανάσιος, 13, 145, 538, 552,
 553, 555, 563, 569, 576, 682, 728, 784.
 — Ἀντώνιος, 152, 153.
 — Βασίλειος, 146, 152, 400, 539, 540,
 554, 561, 562, 569, 572.
 — Γρηγόριος, 902.
 — Κων/νος, 153.
 — Πέτρος, 320.
 Μεθόδιος— Ἀνθρακίτης, 83.
 — Γ', Οἰκουμενικὸς Πατρ. 414.
 — ἐπίσκοπος Ὀλύμπου, 677, 678.
 — καὶ Κύριλλος, 476.
 — Μητροπολίτης Βοστώνης, 379.
 — Ὀλύμπου, 199.
 — Πατάρων, 316.
 Μειμάρης Ἰωάννης, 884.
 Μελαγχθων, 7 ἐξ., 18, 37, 43, 210.
 Μελάς Σπ., 207, 904.
 Μελέτιος— Ἀριστόβουλος, Ἱεροδ., 603.
 — Μεταξάκης, Πατριάρχης Ἀλεξαν-
 δρείας, 441, 422-423.
 — Μητροπολίτης Νικοπόλεως καὶ Πρε-
 βέζης, 748, 756.
 — ὁ Νέος, 151.
 Μελίτη, 507 ἐξ.
 — Ἰάκωβος—, 201.
 Μέντζου-Μειμάρη Κων/να, 886.
 Μεσοσπορίτισσα, 913.

- Μεσσήνη, 49.
 Μεσσηνίης· Ἰωάννης—, 55, 56.
 — Φίλιππος—, 56.
 Μεσσηνία· Μελέτιος—, 64.
 Μεταλληγὸς Γεώργιος, 162, 507 ἐξ., 904.
 Μεταρρύθμισις, 640 ἐξ.
 Μετόχιον Παναγίου Τάφου, 835.
 Μετοχίτης Θεόδωρος 386.
 Μητρόπολις·— Μεσσηνιας, 48 ἐξ.
 — Μονεμβασιάς καὶ Καλαμάτας, 63.
 Μητροπούλου Τερέζα, 599.
 μικρὸν εὐχολόγιον, 813.
 Μινώτος Δ., 904
 Μισσιοναρισμός, 639 ἐξ.
 Μισίου Διονυσία, 884.
 Μιχαήλ·— Νεομάρτυς 397.
 — Παλαιολόγος, 311.
 — Ράμσεϋ, Ἄρχιεπ. Καν-ερβουρίζ, 413, 429, 433.
 Μιχαηλοβίτζης Ἀλέξανδρος, Βασιλεὺς Μοσκοβίας, 320.
 Μογίλας Πέτρος, 32, 416.
 μοιχεύω, 461, 724.
 Μοναχισμός, 595 ἐξ.
 Μονή·— Ζωγράφου, 476.
 — Χιλανδαρίου, 476.
 — Καλαμίου - Ἀδάμι - Νκυπλίας, 912.
 — Σαμαρίνης, 85.
 — Ταξιαρχῶν Πολίχνης, 85.
 μονοεργητισμός, 571.
 μονοθεληταί, 561.
 μονοθελητισμός, 571.
 μοντανισμός, 196.
 μοντανισταί, 542, 566.
 Μόσχος Ἰωάννης, 84.
 Μοτοβίλωφ, 911.
 Μουντουνίτζα, 840, 857.
 Μουρατίδης Κ., 827.
 Μουσαλίμας Ε., 382.
 Μουσουλμάνοι, 310.
 μουσουλμανικά μυθιστορήματα, 599.
 Μουτσούλας Δ. Ἡλίας, 377, 402, 403, 827.
 Μπακιρτζής Χαράλαμπος, 886.
 Μπαλάνος Δημ., 344, 426.
 Μπαλογιάννης Σταῦρος, 396.
 Μπασδέκης Ἀθανάσιος, 602.
 Μπάστας Ε., 827.
 Μπεκτάσηδες, 385.
 Μπερντιάγεφ Ν., 335.
 Μπέρξον, Ἀνρύ, 345.
 Μπερντιάγεφ Ν., 183.
 Μπίστης Γρηγόριος, Ἐπίσκοπος Κορώνης, 72.
 Μπογδανοπούλου Σ. Δ., 206.
 Μπόννης Γ. Κων/νος, 152, 159, 399, 404, 827, 899, 900, 901.
 Μπουγάτσος Δ. Ἰωάννης, 903
 Μπούλοβιτς Εἰρηναῖος, 755.
 Μπουμπουλίδης Φαίδων, 903.
 Μπουρδάρα Ἀλκ. Καλλιόπη, 603 ἐξ., 884.
 Μπρατσιώτης Παναγιώτης, 399, 426, 713.
 μῦθος-ποίησις, 900.
 μυστηριακαὶ Ὁρησκεῖται, 798.
 μυστηριακὴ Ἰερωσύνη, 757.
 μυστικὴ διαλεκτικὴ, 672.
 Μωάβ, 280, 281, 721, 727.
 Μωάμεθ, 311, 313.
 Μωραϊτίνη Ἀλίκη, 750.
 Μωϋσῆς, 282, 283, 314, 721 ἐξ.
 Ναγράν, 186 ἐξ.
 Νάθαν Σόδερμπλομ, 908.
 Νάκος Γεώργιος, 383, 388.
 Ναούμ, 473.
 Ναστάσας Δημήτριος, 886.
 Ναυατιανοί, 542, 554, 566.
 Ναύπακτος, 517, 904.
 νέα ἥθικὴ, 454.
 Νεκτάριος, 416.
 Νέον Μαρτυρολόγιον, 831, 837.
 Νεοκαίσαρειάς Γρηγόριος, 562.
 Νεολαυρῖται μοναχοί, 558.
 Νεομαλθουσιανισμός, 439.
 Νεομάρτυρες, 155, 156, 396.
 Νεότουρκοι, 367.
 Νεόφυτος, Μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως, 411.
 Νεράντζη-Βαρυμάζη Βασιλική, 885.
 Νεστόριος, 543, 575.
 νεώτερη φιλοσοφία, 495.
 Νησιώτης Νικολ. Α., 344, 399.
 Νιάρχος Κ., 382.
 Νικηφόρος·— αὐτοκράτωρ Α', 60.
 — Θεοτόκης, 294, 745.
 — Φωκάς, 78.
 Νικηδόμος·— Μητροπολίτης Πατρῶν, 828.
 — ὁ Ἀγιορείτης, 830, 831.
 Νικολαίδης Ι., 400.
 Νικολαΐδου Ἐλευθερία, 396.
 Νικόλαος, 58, 854.
 — Α', 320.
 — Vedelius, 214.
 Νικολάου Στ. Θεόδ., 490 ἐξ., 508, 602.
 Νικόπολις, 517.
 Νικολοπούλου Ἀγγ., 904.
 νομοκράτωρ, 862.
 Νοτάριος·— Κοσμᾶς, 558.
 — Κωνσταντῖνος, 548, 555, 559, 561.
 — Στέφανος, 551.
 Νότιος Ἰταλία, 886.
 Ντοστογιέφσκι, 172, 174, 175, 181, 326.
 Ξενατάς, ὁ Ἰεραπόλεως, 554.
 Ξεξάκης Γ. Νικόλαος, 602.
 Ὁβάβ, 282.
 Ὁβδιού ἡ Ἀβδίας, 466 ἐξ. 468, 584.
 οἰκογένεια καὶ γάμος, 449.

- οικογενειακὸς προγραμματισμός, 710 ἐξ.
οικογενειοθεραπεία, 249.
οικονομικὴ ἀγυρτεία, 264.
Οἰκονόμου Β. Ἡλίας, 908.
Οἰκουμενικὴ Κίνησις, 624 ἐξ., 798.
Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, 747.
᾽Ολυμπιάς, 54.
᾽Ομαλά, 519.
᾽Ομιλητικὴ, 808.
᾽Ομολογία Λουκάρειος—, 221.
᾽Ονησιφόρος, ὁ ἐκ τῶν ᾽Εβδομήκοντα ᾽Αποστόλων, 52, 60.
᾽Οξφόρδεις Κίησις, 418.
᾽Οράσεις— Δανιὴλ Ἀπόκρυφοί, 310.
— Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, 311.
᾽Ορασις ᾽Αγαθαγγέλου, 321, 322.
᾽Ορθόδοξον Ἰνστιτούτον «᾽Αγιος Σέργιος», 489.
᾽Ορθόδοξος— ᾽Ακαδημία Κρήτης, 16, 20, 639.
— Θεολογικὴ Σχολὴ 377 ἐξ.
— οἰκουμενισμός, 653.
— Ὑμνογραφία, 815.
ὄρος ᾽Αγιον, 28, 200, 207, 387.
᾽Ορφανὸς Μάρκος, 772, 773 ἐξ.
᾽Ορφεύς, 784.
᾽Οσιος— Θεόδωρος ὁ ἐν Κυθήροις, 77.
— Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, 78.
οὐαλεντιναιοί, 543, 566.
Οὐαλεριανός, 550.
Οὐνία, 618.
οὐβί'αρτά, 734.
- Παγκόσμιον Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν**
618, 624, 908.
Παγώνης Χρῦσανθος, 63.
παιδοθυσία, 735.
παιδοποιεῖα, 660 ἐξ.
Παῖσιος— ᾽Ελαίας, 60, 64.
— Θηβῶν, 369.
— (Λιγαριδης), Μητροπολίτης Γάζης, 320.
Παλαιὰ Διαθήκη, 580, ἐξ.
Παλαιολόγειος ἐποχὴ, 383.
Παλαιολογίνα Θεοδώρα, 599.
Παλαιολόγος— Μιχαήλ, 311.
— Μανουήλ, 385.
Παλαμῆς Γρηγόριος, 385, 386.
παλάτια, 886.
Παναγία, 868.
— Τριάς, 858.
Παναγιώτου Π. Π., 904.
Παναγόπουλος Ἰωάννης, 602.
Πανάρετος Κωνσταντινίδης, 67.
Πανεπιστήμιον ᾽Αθηνῶν, 826.
Πανταλέων ᾽Αντ., 383.
Παντελεήμων, Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, 396.
Παντελοδημος Δημ., 904.
- Πάντζαρη Ἰωάννα, 750.
Παξοί, 522.
Παπάγγελος Ἰωακείμ, 885.
Παπαγιάννη Ἐλευθερία, 885.
Παραγιαννόπουλος Γ. Ἰωάννης, 580 ἐξ.
Παπαδερὸς ᾽Αλέξανδρος, 399, 750.
Παπαδημητρίου Νόννα, 595 ἐξ.
Παπαδόπουλος— ᾽Αντώνιος, 383, 386, 396.
— Εὐ., 904.
— Ι. Θ., 904.
— Στέφ., 384.
— Στυλιανός, 156, 904.
— Χρυσόστομος, 150, 518, 523.
Παπαζόγλου Κ. Γεώργιος, 360 ἐξ.
Παπαθανασίου— ᾽Αθανάσιος, 187 ἐξ.
— Βασίλειος, 750.
Παπαθεμελῆς Στέλιος, 383, 384.
Παπαθεοδώρου Γρηγόριος, ᾽Επίσκοπος Μεθώνης, 58, 72.
Παπαμιχαὴλ Γρηγόριος, 151, 158.
Παπανικολάου Βασ., 912.
Παπανούτσος, Ε. Π., 344.
Παπαρηγόπουλος Κων/νος, 881.
Πάπας, 311, 313.
Παπᾶς— ᾽Αθανάσιος, 379.
— Ἐμμανουήλ, 913.
πάπυρος Chester Beatty, 295.
παραπαιδεία, 260.
Παρθένιος— Μητροπολ. Καρθαγένης, 602.
— Ψωμᾶς, 58.
Παρθενομήτωρ Μαρία 851.
Πάρσιφαλ τοῦ Βάγνερ, 305.
Πασᾶς Ἰμπραήμ, 58.
Πασπαράκη ᾽Αγάπη, 750.
Πασχίδης Θωμᾶς, 397.
Πάσχος Β. Π., 149 ἐξ., 206, 207, 386, 829 ἐξ., 911, 912.
Πατέρων, Ψευδο-Μεθόδιος, 310.
Πάτελος Κων/νος, 748, 755.
πατερικὴ σκέψις, 499.
Πατούρα Σοφία, 884.
Πάτρα, 517.
Πάτρας Α., 904.
Πατριεὶος Μηνᾶς, 886.
Πατριελλῆς Χρ., 518.
πατρολογικαὶ Σπουδαί, 380.
Πάτρια Κική, 750.
Παῦλος— ᾽Απόστολος, 52, 571, 660, 661, 662, 663, 664, 666, 667, 668, 669, 670, 673, 689, 753.
— Ε', Πάπας, 226.
— Μητροπολίτης Σουηδίας, 602.
— μοναχός, 569.
Παυσανίας περιήγητής, 48.
Παχώμιος, 153, 154.
Πειραιεύς, 612.
Πελάγιος, 505.
Πελοπόννησος, 884.
Πέννα Βασιλική, 884.

- Πέννας Χαράλαμπος, 597.
 Πεντάτευχος, 664, 726, 727, 791.
 Πεντέλη Ἀθηνῶν, 19.
 περιοδικὴ ἐγκράτεια, 443, 444.
 Πετρόπουλος Δ. Μιχ., 904.
 Πέτρος, 571.
 — Ἀλεξανδρείας, 199.
 — ἀναγνώστης, 551.
 — Μογίας, Μητροπ. Κιέβου, 32, 221.
 — ὁ Κναφεύς, 554.
 — πρεσβύτερος, 557.
 Πηγᾶς Μελέτιος, 318, 416.
 Πίος Θ', Πάπας, 654.
 Πίστις καὶ Τάξις, 627 ἐξ.
 Πιτσάκης Κων/νος, 884.
 Πλάτων, 305, 493, 494, 499.
 πλατωνισμός, 495.
 Πλευράκη Στέλλα, 750.
 πνευματισμός, 797.
 ποιησις-μῦθος, 900.
 πολιτισμός, 304.
 Πολύβιος, Ἱστορικός, 253.
 Πολυείδης Θεόκλητος, 321.
 Πολύκαρπος— Μητροπολίτης Κερκυρας
 καὶ Παξῶν, 271.
 — Συνοδινός, 69.
 πόνος, 693.
 Πουσεῖται, 418.
 Πράβι Παγγαίου, 360.
 Πράξεις Ἀποστόλων, 507 ἐξ.
 Προβατάκης Θωμᾶς, 397.
 προγραμματισμὸς οἰκογενείας, 710 ἐξ.
 Πρόβλος ἐπίσκοπος, 551, 569.
 Προκόπιος Γαζαῖος, 135, 294, 728, 745.
 πρακτικὸς Χριστιανισμός, 625, 626.
 Προβατὰ Δέσπ., 904.
 Προβατᾶς Ἐλ., 904.
 Προτεσταντισμός, 409 ἐξ., 639 ἐξ.
 Προτρεπτικὸς Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξαν-
 δρέως, 902.
 προφητεία Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, 315.
 — Στεφάνου Ἀλεξανδρείας, 315.
 προφητεῖαι, 297.
 Προφήτης— Ἡσαίας, 584.
 — Ἡλιοῦ, 582.
 — Ἰεζεκιήλ, 581.
 — Ἰερεμίας, 581, 582.
 — Ὄβδιού, 584.
 πρωτεῖον ἐπισκόπου Ρώμης, 798.
 Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου Γλυκ., 904.
 πρωτόκοι, 723.
 Πύρρος, 571.
 Πυρφογέννητος Κωνσταντῖνος, 53.
 Ράβδος Ἀαρών, 283, 290.
 Ραιθῶ (Σινᾶ), 85.
 Ραισάκη Μαρία, 751.
 Ράλλης Μ. Κων/νος, 151.
 Ρέπουλης Ἐμ., 368.
 Ροβέρτος Γυσιάρδος 515.
 Ροδόπουλος Παντελεήμων, Μητροπολίτης
 Τυρολόης καὶ Σερεντίου, 383, 387,
 388, 389.
 Ρουβήν, 286, 291.
 Ρούθ, 788.
 Ρουφίνος, 555, 576.
 Ρουφινιανός, 538.
 Ρωμανίδης Ἰωάννης, 750.
 Ρωμανός— ὁ Λεκαπηνός, 77.
 — ὁ Μελαβδός, 160.
 Ρώμη, 507.
 Ρωσία, 318.
 ρωσικὴ λειτουργικὴ βιβλιογραφία, 476 ἐξ.
 Σάββας, ἡγούμενος Στουδίου, 545, 547,
 552, 555, 563, 570.
 Σαββατιανοί, 542.
 Σαβελλιανοί, 542, 566.
 Σαββίδης Ἀλέξης, 884, 887.
 Σακκάς Ἀμμώνιος, 196.
 Σακελλαρόπουλος Μελέτιος, ἐπ. Μεσσηνίας,
 67, 72.
 Σάκκος Στέργιος, 386, 396.
 Σαλπαὰδ, 285.
 Σαμολαδᾶ Γλυκερία, 751.
 Σαμουήλ, 728, 732.
 — Ἀλεξανδρείας, 417.
 Σαμπεζύ-Γενεύης, 15, 17.
 Σαρδηνία Θωμᾶς—, 554.
 Σαρσοκορώνη, 60.
 Σατουρνῖνος, 540, 549.
 Σεβήρος Γαβριήλ, 416, 543, 554.
 σέξ, 698.
 σεξισμός, 458.
 σεξουαλικὴ διαπαιδαγώγησις, 699.
 Σέργιος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως,
 571.
 Σεστώφ, 175, 335.
 Σεφερίδης— Ἀντώνιος, 751.
 — Κων/νος, 754.
 Σικελιανὸς Ἄγγελος, 904.
 Σιμωνιακά, 66.
 Σιμωντᾶς Παν., 401, 608, 907.
 Σινᾶ, 280, 282, 399, 721.
 Σιναίτης Γεράσιμος—, 156.
 — Γρηγόριος, 156.
 Σιττιμ, 285.
 Σιώτης Μάρκος, 671, 828.
 Σκουτέρης Κων/νος, 378.
 Σκύλας, γεωγράφος, 512.
 Σμύρνη, 612.
 Σοῦττος Μακάριος, Ἐπίσκοπος Μεθώνης,
 59, 64.
 Σπαθάριος Νικόλαος, 321.
 Σπαρταλιώτης Γεράσιμος, Πατριάρχης
 Ἀλεξανδρείας, 42.
 Σπυρίδων (Γκινάκας), ἐπ. Ἄρτης, 68.
 Στάθης Γρηγόριος, 163, 387.

- Σταματάτος Γεράσιμος, 520.
 Σταμός Π., 828.
 Σταυρίδης Θ. Βασίλειος, 201, 203, 205, 406, 407, 602, 749, 910.
 Σταύρου Τατ., 904.
 Στεμνίτσα, 773.
 Στέφανος— Ἀλεξανδρείας, 311, 315.
 — Ἀργυριάδης, ἐπ. Μεσσηνίας, 66.
 — Μητροπολίτης Ὑπαίων, 597.
 — μοναχός, 548.
 — νοτάριος, 552.
 — Ρώμης, 535.
 — Gerlach, 9.
 Στοά, 495.
 Στογιόλου Γεώργιος, 396.
 Στράγκας Θ., 828.
 στρατώνες, 886.
 Στρώμνιτσα, 367.
 στυλιτισμός, 600.
 Στωϊκοί, 494, 500, 681.
 συζυγική ἱερωσύνη, 698.
 συμβολικαὶ ἐκφράσεις, 302.
 Συμβούλιον «μὴ ἐκκλησιῶν», 646.
 συμμετρία, 464.
 Συμεών, 832 ἐξ.
 — Θεσσαλονίκης, 478.
 — Μητροπολίτης Πριγκηποννήσων, 750.
 — Νέος, 600.
 — παλαιός, 600.
 συμπόσιον, 305.
 συναλλαγή, 247.
 Συνέσιος, 832 ἐξ.
 — (Φιλιππίδης), Θηβῶν καὶ Λεβυδαίας, 68.
 συνοδικὸς θεσμός, 231.
 Σύνδος τῶν Ἱεροσολύμων τοῦ ἔτους 1672, 14.
 — Νεοκαισαρείας, 447.
 Συρίγος Μελέτιος, 151, 157, 415.
 Συχέμ, 732.
 Σφακτηρία, 50.
 Σχολάριος Γεννάδιος· προφητεία—, 315, 416.
 Σακινιανοί, 613.
 Σακράτης, 176, 492.
 «Σωτήρ», Ἀδελφότης Θεολόγων, 827.
 Σαφρόνιος— Ἐλευθερουπόλεως, 361.
 — Ἱεροσολύμων, 159.
 — Χριστιανουπόλεως, 61.
 Ταράσιος, Πατριάρχης 311, 315, 547, 548, 554, 556.
 Ταρσεύς Θεόδωρος, 413.
 Τατάκης Β. Μ., 345.
 Τεγέα Ἀραδίας, 53.
 τεκνογονία, 706.
 τελετόφιλοι, 418.
 Τερέντιος Κύμης, 550.
 Τερτυλλιανός, 505, 902.
 τεσσαρεσκαίδεκατίτσι, 542.
 τετραδίτσι, 542.
 τέχνη καὶ Ὀρησκεία, 305.
 Τζαννετάτος Θ., 519.
 τζιγγέλια, 863.
 Τηλέμαχος Λουγγῆς, 883.
 Τηλλυρίδης Ἀνδρέας, 909.
 Τίλλιχ Πάουλ, 345.
 Τισαμενός, 51.
 Τόλη Μαρία, 597.
 Τολστόι Λ., 180.
 Τουρκοκρατία, 308 ἐξ.
 Τρακατέλης Δημήτριος, Ἐπίσκοπος Βρεσθένης, 378.
 τρχιτάρειοι, 418.
 τρεῖς λειτουργοὶ, 812.
 Τρεμπέλας Παναγιώτης, 152, 159, 534, 537, 773 ἐξ.
 Τριανταφυλλόπουλος Ι., 603.
 Τριαντάφυλλος Κ., 904.
 Τριάς, ἀγία, 855, 868.
 — Ὑπερούσιος, 855.
 Τρωϊάνος Σπ., 603, 604, 880, 883, 886.
 Τσαμίης Γ. Δημήτριος, 396, 399.
 Τσαμπλακ Γρηγόριος, 157.
 Τσαροί, 320.
 Τσέτσης Γεώργιος, 200, 602, 750, 908, 909.
 Τσιούμη Χρυσάνθη, 389.
 Τσιρπανλής Κ., 382.
 Τσιτσέλης Ἡλ., 518, 529, 521, 523.
 Τσουλκανάκης Ναυκράτιος, 603.
 Τσουτσος Γ. Ἄθως, 904.
 Τύχων, Ἱερομόναχος, 750.
 Τωμξδάκης Β. Ν., 903.
 — Φρ. Βασ., 904.
 τω'εβά, 733, 734.
 Ὑμναγιολογοί, 149 ἐξ.
 Ὑμνολογία, 157 ἐξ.
 Ὑπάτιος Νικαίας, 545.
 ὑπομνήματα, 785.
 ὑπόνομοι, 885.
 Φανουργάκης Βασίλειος, 396, 397.
 Φάουστ τοῦ Γκαΐτε, 305.
 Φαραί, 49.
 Φαράντος Μ., 345.
 Φειδᾶς Βλάσιος, 378, 750, 755, 756, 887.
 Φεράρα, 900.
 Φιλάρετος Βαφειδης, Μητροπολίτης Διδυμοτείχου, 421.
 Φιλική Ἐταιρεία, 60, 206.
 φιλοθήκη, 24.
 φιλοσοφία, 164 ἐξ., 323.
 — ἀρχαία ἑλληνική, 491 ἐξ.
 — τῆς Ὀρησκείας 296 ἐξ., 303.
 Φιλιππίδης Τηλέμαχος, 388.
 — Λ., 713.

- ΦΩων, 186.
 Φινεές, 285.
 Φιτζέραλντ, 756.
 Φίφλα, 517.
 Φλαβιανός, 901.
 — Κωνσταντινουπόλεως, 571.
 Φλάνδρα, 901.
 Φλωρεντία, 901.
 Φλωρόφσκυ Γεώργιος, 910.
 Φοίβη, 754.
 Φουδούλης Θεοδόσιος, 156.
 Φουντούλης Ἰωάννης, 386, 397, 400, 749, 756.
 Φραγκισκανοί, 901.
 Φράγγοι, 901.
 Φράμπουργκ, 901.
 Φράγκος Δημήτριος, 602.
 Φραντζίσκου Βασιλική, 382.
 Φρειδερίκος, Ἀρχιεπίσκοπος Καντερβουρίας, 419, 620.
 Φυτράκης Ἀνδρέας, 153 ἐξ., 159.
 Φωκᾶς, ὁ Νικηφόρος, 78.
 Φώτιος— Β', οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, 423, 817.
 — μητροπολ. Κοζάνης, 368.
Χάζαρος Χάγανος, 157.
 Χαλκίδου Γεωργία, 751.
 Χαμμουραβί, 738.
 Χαμουδόπουλος Α. Δημ., 904.
 Χαναάν, 286.
 Χαντάτ Φρίντ., 756.
 Χάρακας Στυλιανός, 378, 749.
 Χαρκιανάκης Στυλιανός, (Ἀρχιεπ. Αὐστραλίας), 399.
 Χασιώτης Ι., 309.
 Χαστούπης Ἀθανάσιος, 121 ἐξ., 278, 466 ἐξ., 712 ἐξ.
 Χατζηδάκης Μανόλης, 881.
 Χατζηφώτης Ἰωάννης, 397.
 χειροτονία γυναικῶν, 747 ἐξ.
 Χελιδόνης Ἀμβρόσιος, Ἱερομόναχος, Σιναίτης. 913.
 Χελκίας, 728, 736.
 χιλιασμός, 797.
 Χιωτάκης Γ., 755.
 Χιωτέλη Αἰκατερίνη, 749.
 Χορμά, 284.
 Χουλδᾶ προφήτης, 728.
 χρῆσμοι— Βαλαάμ, 290.
 — Λέοντος Σοφοῦ, 315.
 χρῆσμολόγιον Κωνσταντινουπόλεως, 320.
 Χρήστου Κ. Παναγιώτης, 207, 385, 401.
 χριστιανική— λατρεία, 814.
 — Φοιτητικὴ Δράσις, 828.
 Χριστοφόρος, Ἐπίσκοπος Μοραβίας, 748.
 Χρῦσανθος— Ἱεροσολύμων, 416, 417.
 — Παγώνης, 63.
 — Σμύρνης, 613.
 Χρῦσιππος, 495.
 Χρυσόστομος— Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν, 71, 362, 779.
 — Γεράσιμος (Ζαφείρης), Μητροπολίτης Περιστερίου, 88 ἐξ., 246 ἐξ., 438 ἐξ., 602 660 ἐξ., 749.
 — (Δασκαλάκης), Μητροπ. Γυθείου καὶ Οἰτύλου, 73.
 — Θέμελης, μητροπ. Μεσσηνίας, 48, 73.
 — Μητροπολίτης Μύρων, 748, 752, 755, 757, 602.
 749.
 — Μητροπολίτης Σμύρνης, 597.
 Χώρας Α. Γ., 912, 913.
 Χωρῆβ, 721.
Ψαλτήρ, 788.
 Ψευτογκᾶς Βασίλειος, 396.
 Ψωμάς Παρθένιος, 58.
 Ψωμάδης Πολύκαρπος, 204.
 "Ωγ, 284.
 "Ωρ, 284.
 ὠραῖον, 304.
 Ὠριγένης, 135, 195, 294, 453, 662, 666, 674 ἐξ. 682, 744.
 Ὠρσίσιος, 153.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ἘΞΕΝΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΝΘ' ΤΟΜΟΥ

- Aalders, 470.
 Abbot, G., 30, 410.
 Ackroyd P. R., 467.
 Adam K., 146.
 Adams R. M., 334, 339.
 Afanasieff N., 489.
 Agourides S., 390.
 Ahrweiler E. 883.
 Albright W. F., 279, 714, 718.
 Alchimovits I., 481.
 Alexe S., 381.
 Allentown (ΗΠΙΑ), 19.
 Almazov A., 482.
 Alpatov M., 487.
 Alt A., 121, 233.
 Amelungsborn ('Ανωβέρου), 15, 16.
 Amonas, 353.
 Anderson J. E., 121.
 Andrea J., 8 ἔξ.
 Andronikof C., 393, 395, 488.
 Angold M. 884.
 Antonov V., 486.
 Antony St. (the Great), 359.
 Antony Father, 352.
 Arden E., 279.
 Armstrong A. H., 381.
 Arnauld A., 415.
 Arnold J., 484.
 Arnoldsheim (Φραγκοφούρτης), 17.
 Arseniev N., 399, 488.
 Arsenii metropolit, 481.
 Ascetic Patristic tradition, 346.
 Atheismus, 761.
 Augé R., 466, 471.
 Bachli O., 715, 719.
 Bachmann J., 466.
 Baentsch B., 278.
 Baker R. B., 340.
 Ballàs D., 381.
 Balmer H., 510, 511.
 Baltzer K., 734.
 Bardy G., 403.
 Barnes E. W., 338, 381.
 Bartikian Hr., 885.
 Bartlett J. R., 718, 719.
 Baumgartner W., 713.
 Baumstark A., 398.
 Bebis G., 391.
 Begrich J., 121.
 Behr-Sigel E., 748.
 Bekel H., 467, 472.
 Belker K., 193.
 Beliustin I., 481.
 Bender W., 327.
 Bennett Ch., 328.
 Benoit P. M., 372 ἔξ.
 Bentzen A., 712.
 Benz E., 398.
 Bergson H., 138, 336.
 Bernhard K. H., 122.
 Berriger L., 392.
 Bertholet A., 121, 132, 712, 730.
 Bertocci P. A., 328, 340.
 Bewer J. A., 466, 671, 713.
 Beyer H-V., 193.
 Beyerlin W., 717.
 Bič M., 467, 470.
 Biedermann H., 398.
 Bixler J. S. 337, 341.
 Blair E. P., 715.
 Blondel M., 329.
 Bobrinskoy B., 488.
 Bodenheimer F. S. 714.
 Boecker M. J., 718.
 Bonar A. A., 121.
 Bonnard E., 467.
 Borovoy V., 748, 756.
 Bossakov I., 379.
 Boulovic I., 749, 755.
 Braithwaite R. B., 329.
 Brakenhiel C. R., 339.
 Branch Theory, 653.
 Braulik G., 719.
 Bream M. N., 720.
 Breck J., 378.
 Breit N., 733.
 Brekelmans C., 279, 717.
 Brent., 627.
 Brightman E. S., 327, 330, 340, 341, 342.
 Brinke R., 732.
 Brody B., 330.
 Brockington L. H., 466.
 Bronger H. A., 717.
 Brooke A. E., 905, 906.
 Brown, P. R. L., 380.
 Brown W., 342.
 Browning R., 881, 883, 885.
 Bruch J. L., 334.
 Brueggemann W., 123, 280.

- Brunner O., 327, 330.
 Brunov N., 487.
 Budde K., 713.
 Buis P., 712.
 Buit M., 715.
 Bulgakow S., 483, 488.
 Bullough S., 466.
 Bülow S., 714.
 Buren P. M., 338.
 Burman J., 599.
 Burry G. R., 713.
 Burton M., 343.
 Burt E., 340.
 Butler J., 327.

Cahn S., 339, 340, 342.
 Caine I., 280.
 Caird J., 330.
 Calinas, A., 390, 391.
 Cannon W. W., 467.
 Capitan W., 330.
 Cargile J., 333.
 Carile A., 883, 885.
 Carmichael C. M., 717, 718, 720.
 Caspari C. P., 466.
 Casper K., 398.
 Castro E., 640, 641.
 Causse A., 713.
 Cavernos C., 911.
 Cazelles H., 121, 122, 278, 279, 712, 718.
 Ceach P., 339.
 Ceuppen F. L., 121.
 Chadwick H., 380.
 Chapman H. T., 121.
 Charlesworth M. J., 332, 338.
 Chester Beatty (papyri), 295.
 Childs B. S., 718.
 Chitrov G., 480.
 Choinatski A. Th. 482.
 Chorosunov Th., 481.
 Christodoulos, metrop. of Demetrias,
 230 ἐξ.
 Christofofor archim. 484.
 Chryssavgis J., 206.
 Chur, 36.
 Church of Greece, 230 ἐξ.
 Clamer A., 121 478, 712.
 Clapsis E., 391.
 Clark M. T., 381.
 Clark W. M., 720.
 Class Dr., 345.
 Clerc L., 213, 217, 218.
 Clericus D., 214.
 Coats G. W., 279, 280.
 Codex Lugdunensis, 295.
 Cody A., 718.
 Coggan D., 437.
 Cohen H., 336.
 Collingwood R. G., 329.

 Concupiscentia, 681.
 Condamin A., 467, 470.
 Confessio Belgica, 218.
 Confessio Gallicana, 218.
 Cook S. A., 121.
 Copleston F. S. J., 333.
 Cothofredus J., 214.
 Coughenou R. A., 468.
 Covel J., 415.
 Craigie P. C., 712.
 Cramer S., 278.
 Cross F. M., 123, 280, 714.
 Crouzel H., 195, 381.
 Cudre-Mauroux G., 751.
 Cullen J., 712.
 Cultler A., 194.
 Cunliffe-Jones H., 712.
 Cupan C., 193.

Dahl G., 713.
 Dahood M., 719.
 Dalloni M., 902.
 Dalton P. C., 333.
 Darrouzés J., 518.
 Daube D., 279, 714, 715.
 Debolski G., 482.
 Debolski S., 479.
 Deden D., 466, 471.
 Deissler A., 466.
 Delcor M., 717.
 Demin N. A., 487.
 Dentan R. C., 279.
 Determinismus, 492.
 Dewey J., 337.
 Dhorme E., 121.
 Dhorme H., 278.
 Diakonia, 233.
 Diebner E. B., 468.
 Dietrich W., 720.
 Dillmann A., 121, 278, 712.
 Dillroth J. G. F., 330.
 Dilthey W., 138.
 Dimitrov Zelev I., 396, 750.
 Diodati J., 26, 213.
 Diodot, 217, 218.
 Dismore G. A., 338.
 Djurič I., 886.
 Dmitriewski A., 483.
 Dmitriewski I., 478.
 Dobbie R., 715.
 Doikas Y., 522.
 Donnelly J., 338.
 Dornseiff F., 713.
 Dostoyevsky F., 335.
 Drews A., 327.
 Driver G. R., 718.
 Driver S. R., 712, 714.
 Drobisch M. W., 332.
 Drubbel A., 712.

- Ducasse C. J., 342.
 Duhm B., 467, 470.
 Dumermuth F., 714.
 Duméry H., 330.
 Dumphy J., 336.
 Dupré W., 330.
 Durham J. I., 719.

Eagle A., 338.
 Eaton J. H., 466.
 Edelkoort A. M., 278, 467, 470.
 Edgar S. C., 466.
 Editio princeps, 829, 834.
 Eerdmans B. D., 121, 289.
 Eichrodt W., 123, 712, 719.
 Eissfeldt O., 123, 132, 279, 280, 288,
 468, 471, 714, 716, 719, 731, 737.
 Elliger K., 121, 122, 132, 279.
 Elliot-Binns, 133, 278.
 Emerton J. A., 715, 719.
 Engels Fr., 328.
 Erickson J., 393, 749, 755.
 Ermogen (bishop), 481, 482.
 Esbroeck von M., 381.
 Eucken R., 137, 327, 329, 340.
 Eusèbe de Césarée, 402, 403.
 Evagrius Ponticos, 349, 351.
 Evans S. 334, 340.
 Evdokimov P., 488.
 Everett R., 179.
 Exkommunikation, 988.
 Experimentum, 899.

Falkenhausen von V., 886.
 Feigel F., 337.
 Feisst W., 397, 398, 399.
 Fensham F. C., 715.
 Fern V., 340.
 Feucht, 132.
 Feudalismus, 900.
 Feuerbach L., 328.
 Fibel, 900.
 Fichte J. G., 330.
 Fideikommiss, 900.
 Fidelis regis, 900.
 Figuralmusik, 900.
 Figurengeschichte, 900.
 Filaret archbishop, 485.
 Filioque, 11, 44, 421, 428, 432, 433, 434,
 435, 900.
 Filippides L., 328.
 Fisch S., 278, 712.
 Fitzgerald K., 756.
 Fitzgerald Th., 392, 394, 749.
 Flew A., 329, 340.
 Florinski I., 485.
 Florovskij G., 489.
 Fohrer G., 122, 279, 288, 467, 468, 471,
 718, 735, 736, 737, 738, 740, 741.

 Fontaine J., 381.
 Forrat M., 402.
 Fraenkel Δ., 907.
 Fragmenten Theorie, 653.
 Frank E., 329.
 Frankena R., 717.
 Frazer J. G., 342.
 Freeman A. J., 467.
 Frey H., 466.
 Friedrich J., 713.
 Fries J. F., 337.
 Friz K., 398.

 Gaebelein J., 467.
 Gaede E., 337.
 Galama J., 338.
 Galerius C., 748, 755.
 Galitis G., 397.
 Gallen St., 36.
 Galling K., 713, 714.
 Galloway G., 331, 342.
 Gamillscheg E., 193.
 Garaudy R., 334.
 Gardiner R., 627.
 Gaskin J. C. A., 333.
 Gavriil archim., 480.
 Gearch P., 340.
 Gemser B., 714.
 Georgievski A., 486.
 Gerlach S., 9, 10.
 Gerstenberger E., 717.
 Gese P., 330.
 Gevirtz S., 715.
 Gilmer H. W., 720.
 Gill J., 329.
 Gilse van J., 467.
 Gilson E., 333.
 Gispen W. H., 121, 278.
 Glaude J., 415.
 Goad (Godus) Th., 29.
 Goettsberger J., 467, 713.
 Gogarten F., 305.
 Goldman S., 466.
 Goumaris-Hanna E., 749.
 Grabner-Haider A., 338.
 Graf-Reventlow H., 716, 717, 729.
 Greenstone J. H., 278.
 Grégoire H., 599.
 Grelot P., 122, 279.
 Gressmann H., 121, 278, 712.
 Gribran K., 701.
 Groag E., 515.
 Grunewald H., 333.
 Guillard R., 597.
 Guilletière, 318.
 Guyllou A., 883, 884.
 Gyllenberg R., 122.

Haddad Fr., 749, 756.

- Hacker J., 328.
 Hacking I., 333.
 Haga K., 37, 214, 214.
 Hagen M., 466.
 Hakkarainen J., 748.
 Halévy J., 466.
 — S., 467.
 Halkin Fr., 193.
 Hallen M., 121, 467.
 Hamman A. C., 383.
 Harakas S., 391, 392.
 Haran M., 122.
 Harrison V., 382.
 Hartmann von E., 332.
 — N., 141.
 Hartshorwe C. R. W., 340.
 Harvey J., 716.
 Hayes J. H., 720.
 Hegel G. W. F., 331, 334.
 Heiler F., 328.
 Heimer P., 278.
 Heinisch P., 121.
 Heinz R. S., 329.
 Hempel J., 715, 730.
 Henke D., 340.
 Henton-Daniel G., 122.
 Hentscke R., 122, 279.
 Herbert, 467, 471, 473.
 Hermann von E., 336.
 — J., 730.
 — W., 714.
 Hermisson H., J., 122, 279.
 Hertz J. H., 121.
 Hessen J., 146, 296 ἐξ., 326, 329, 331, 333.
 Hesychios St., the presbyter, 350.
 Heutger N., 510.
 Hick J., 329, 334, 340, 342.
 Hicks G. B., 342.
 Hiller D. R., 716, 718.
 Himmelstrup J., 334.
 Histon J., 343.
 Hirsch P., 340.
 Hobbes Th., 729.
 Höchst, 17.
 Höffding H., 331.
 Hoffmann D., 121.
 Hofmanus, 214.
 Holladay W. C., 714.
 Hellenstein H., 720.
 Holm S., 331.
 Holmes R., 905, 906.
 Hölscher G., 730, 732.
 Holzinger H., 121, 278.
 Hopko Th., 392.
 Hörandner W., 193.
 Hernejus K., 31.
 Horst F., 714, 730, 733.
 Hospers J. H., 714.
 Hotz R., 398.
 Hubbell H. G., 330.
 Hübner R. M., 381.
 Hubolt von W., 904.
 Hudson W. D., 338.
 Huffmon H. B., 715, 717.
 Hughes G. E., 341.
 Hügel B. F., 331.
 Hulst A. R., 713.
 Hume D., 334.
 Hummelauer F., 121, 278.
 Hunger H., 193.
 Hurvitz A., 123, 380.
 Husserl E., 137, 138.
 Hyatt J. P., 719.
 Iakovos, archbishop, 390.
 Igounov P., 379, 395.
 Incipitarium, 870.
 Indeterminismus, 492.
 Intercommunio, 423, 424, 435, 642,
 651, 652.
 Iranov M. S., 379.
 Irmscher J., 883, 884, 904.
 Isopescul S. O., 466, 467, 470.
 Jacobeck R., 194.
 Jaeger W., 333.
 James C. A., 336.
 — W., 337.
 Jeanlin Fr., 749, 755.
 Jelobovski A., 482.
 Jenssen A., 398.
 Jepsen A., 714, 717.
 Jinku A., 713.
 Jivi A., 379, 393.
 Johannes A., 466.
 John the Carpathian, 357.
 — Climacus st., 347, 350, 354, 356, 358.
 Johnson A. R., 716, 718.
 Jones G. H., 720.
 Jørgensen T. H., 334.
 Jouanny R., 904.
 Junker, 712.
 Kaegi W. E., 885.
 Kaiser O., 123, 280, 468, 721, 742.
 Kalixt G., 31.
 Kalt E., 121.
 Kalweit P., 330, 345.
 Kampbell, of Canterbury, 418.
 Kant I., 170, 324, 334.
 Karabinow J., 482.
 Karpov S., 883, 884.
 Kasser R., 716.
 Kastanas N., 394.
 Katz P., 714.
 Kaufmann W., 329.
 Kegel M., 731.
 Kellenberger J., 329.

- Keller C. A. 466, 471, 472.
 Kelly J. F., 381.
 Kendrick, 521.
 Kennedy A. R. S., 121, 278.
 Kenny A., 341.
 Kesich V., 392.
 Kessler K., 328, 331, 339.
 Kierkegaard S., 170, 173, 176, 178, 184,
 185, 186, 307, 335.
 Kilian, 132.
 Kirchberg, 17.
 Kiril archim., 481.
 Kislinger E., 193, 884.
 Klein H., 720.
 Kleinert P., 729.
 Klostermann A., 123, 733.
 Knabenbauer J., 466.
 Kniazef A., 378, 391, 488.
 Knudson A. C., 341, 342, 343.
 Koch K., 122.
 Koder J., 193, 883.
 Koetschau P., 198.
 Köhler R., 339.
 Kondakov N., 489.
 König E., 712, 713.
 Königsberg, 324.
 Konsetkov I., 487.
 Köptsein H., 885.
 Korošec V., 713.
 Kaubena E., 598.
 Koulomzine N., 488.
 Kozlowski N., 748.
 Kraeling E. G., 466.
 Kramer S., 712.
 Krasnoseltsev N. F., 483.
 Kraus H. J., 122, 279, 714, 717.
 Kräutlein J., 278.
 Krivocheine B., 381.
 Kümmerly W., 510.
 Kuschke A., 279.
 Kutal B., 466.
 Kutsch E., 714.
 Kvanov M. S., 392.
 Kyprian (Kern), archim., 488.
 Labedev A., 487.
 Lackner W., 193.
 Ladd G. T., 332.
 Ladinski A., 484.
 Laetsch Th., 466.
 Lagard P., 905, 906.
 Lagrange M. L., 121.
 Lagrange (père), 372.
 Lanchester H. C. O., 466.
 Lang A., 328.
 Laprade V., 904.
 Lasskarev P., 484.
 Lasson G., 335.
 Laud G., archb. of Canterbury, 410.
 Lazarev V., 487.
 Lebedev P., 480.
 Leclercq J., 712.
 Léger A., 37, 214, 217, 218.
 Lehmann O. H. M., 381.
 Lehrman S. M., 121.
 Leisegang H., 339.
 Lempp O., 343.
 Leningrad, 17.
 Lester-Garland L. V., 331.
 Leuba J., 340.
 Leuge R., 335.
 Leverson J. D., 720.
 Levine B. A., 279, 720.
 Lewis C. S., 343.
 — E., 340.
 — H. P. 331.
 Lindars B., 718.
 Lindblom J., 730.
 Lipinski E., 468.
 Liverani M., 719.
 Loersch S., 718.
 Lohfink N., 716, 719, 731, 733.
 Loretz O., 714.
 Lossky N., 749.
 — V., 488.
 Lotze R. H., 336.
 Lupius, 214.
 Luthard, 26, 27.
 Lyman E. W., 328.
 Maag V., 714.
 Maarsingh B., 715.
 Macarios of Egypt St., 347.
 Mackenzie R. A. F., 712.
 Macrakis M., 343.
 Magdalino P., 193.
 Mahoney C. K., 329.
 Maier J., 717.
 Malingrey A. M., 381.
 Malfroy J., 717.
 Maltzew A. P., 485.
 Mandouze A., 381.
 Mann U. 330, 332.
 Mansurov B., 484.
 Mansveto I., 483.
 Matzaridis G., 397.
 Marcevisch M., 382.
 Maritain J., 341.
 Marsh J., 278.
 Marshall W., 339.
 Marti K., 466, 470, 712.
 Martin E. D., 328.
 Martin M., 333.
 Martin W. J., 279.
 Mark K., 328.
 Mateo-Seco L. F., 381.
 Maurus H., 745.
 Mavrodes G. I., 339, 341, 342.

- May G., 381.
 Mayes A. D. H., 712, 720, 742.
 Mays J. L., 121.
 McCarthy D. J., 716, 717, 719.
 McCurley F. R., 720.
 McEvenue S. E., 123.
 McIntyre A., 329, 341.
 — J., 333.
 McKay J. W., 719.
 McKenzie J. L., 718.
 McLeon N., 905, 906.
 McPherson T., 331.
 McTaggart J. M. E., 328.
 Medvedev I., 886.
 Meinardus O. F. A., 510.
 Melia E., 488.
 Mendelsohn L., 715.
 Mendenhall G. E., 714, 720.
 Menes A., 713.
 Mennenga G., 467.
 Merendino R. P., 734.
 Mersich N., 193.
 Metalov V., 485.
 Methodius, bishop of Boston, 391.
 Metropolia, 809.
 Mettinger T. N. D., 719.
 Meyendorff J., 392, 398, 488.
 Micklem N., 121.
 Milgrom J., 123, 720.
 Miller P. D., 720.
 Mindfulness of Death, 346.
 Mitchell B., 329, 338.
 Mittmann, 742.
 Möller L. G., 338.
 Monderset G., 403.
 Morgenstern J., 288.
 Moran W. L., 716.
 Morgan C., 467.
 Mosis R., 720.
 Moutsoulas E., 393.
 Mowinkel S., 122.
 Muev N., 487.
 Mühlenberg F., 381.
 Muilenburg J., 467.
 Muralt E., 479.
 Muratov P., 484.
 Muraviev A., 479.
 Müsius, 214.
 Myers J. M., 715.
 Nathanson B., 103.
 Natorp P., 336.
 Natsaev P., 483.
 Nebeling G., 734.
 Nedergaard-Hansen L., 334.
 Nedoncelle M., 333.
 Nekrassov A., 488.
 Nelson W. H., 338.
 Nesbitt J., 886.
 Nestorovskij E., 480.
 Netsiaiev V., 481.
 Newmann J., 337.
 Newman M., 717.
 Nicolas Cavaillas, 347.
 Nicole P., 415.
 Nicoll L. R., 333.
 Nicholson E.W., 716, 730.
 Nielsen E., 714, 715.
 — K., 334.
 Nietzsche Fr., 495, 496, 497, 498, 499.
 Nikolaievski V., 483.
 Nikolski K., 480.
 Nüta N., 750, 756.
 Noitel C. F. O., 416.
 Noordtij A., 121, 278.
 Norris F. W., 381.
 North C. R., 121.
 Noth M., 121, 122, 278, 287, 713, 714,
 715, 732, 738.
 Nötscher F., 466.
 Nowack, 470.
 Nygren A., 330.
 Oakley H. D., 333.
 Odintsov N., 482.
 Oestreicher Th., 731.
 Oferbeck, 418.
 Olavarri E., 467.
 Oldam J., 629.
 Onash K., 398.
 Orelli von, 470.
 Origène, 195.
 Ormann G., 713.
 Orseli A. M., 885.
 Ortegat P., 331.
 Orthodox Theological School, 390.
 Osiander L., 34.
 Ostapov A., 486.
 Oesterley, 471.
 Ostromiz, 477.
 Ott E., 336.
 Ottli S., 712.
 Otto M. C., 341.
 — R., 171, 179, 180, 297, 298, 229, 336,
 337.
 Ouspensky L., 398, 488.
 Palmer, 418.
 Palunk V., 510.
 Papademetriou G., 390 ξξ.
 Papas A., 393.
 Parker S. B., 717.
 Parland A., 484.
 Parsons J., 905, 906.
 Pascal B., 138, 173.
 Paton L. B., 713.
 Patsavos L., 391.
 Paul St., the Apostle, 346.

- Peckham G., 467.
 Penelhum T., 342.
 Perichon P., 403.
 Perreault J., 596.
 Peter N., 466.
 Petin, 707.
 Petrov L., 481.
 Petrov P., 483.
 Petrovski A., 482.
 Petruchenco V., 378.
 Petshow H., 717.
 Pfeleiderer O., 328, 332.
 Pfeiffer, 471.
 Pheidias V., 394.
 Phillips A., 712, 720.
 Phillips D. Z., 342, 720, 729.
 Picarskaya L., 488.
 Ploeg von der J., 122.
 Plöger J. G., 718.
 Poemen, 353, 359.
 Pojman L., 335.
 Pokrovski J. V., 484.
 Pokrovski N. V., 484.
 Popkin R., 331.
 Popov E., 481.
 — G., 488.
 Porter J. R. 716.
 Potulov N., 485.
 Poulain J., 338.
 Pratt J., 329.
 Price H. H., 331.
 Pringle-Pattison A., 331, 342.
 Pritchard J. B., 714.
 Protos, 230 ξξ.
 Pünjer G., 332.
 Puuko A., F., 730.

Rabin C., 718.
 Rad von G., 121, 278, 713, 714, 716,
 719, 728, 733, 738.
 Rademacher A., 146.
 Rahlfs K., 905, 906.
 Rahnner K., 332, 716.
 Ramsay I. T., 338.
 Ramsey M., archbishop of Canterbury,
 429, 433.
 Razumovski D., 485.
 Reandon R. M. G., 335.
 Reider J., 712.
 Rénusat G., 332.
 Rendforff H., 122, 279.
 Reuter H., 335.
 Revue Biblique, 372.
 Ricant P., 224.
 Ricoeur P., 341.
 Ridderbos N. H., 712.
 Ridin E., 484.
 Riehm E. K. A., 729.
 Rinaldi J. M., 466.

 Ritschl A., 178, 336.
 Robertson-Smith N., 121, 278.
 Robinson D. W. B., 466.
 — H. W., 712.
 — Th. H., 466, 467.
 Roe T., 26.
 Rojdenstvenski I., 481.
 Rosanov V., 483.
 Rost L., 279, 717, 733.
 Rougé J., 381.
 Rousseau J. J., 334.
 Rowe Th., 211, 410, 411.
 Rowe W., 330.
 Royce J., 337, 341.
 Rudolph W., 278, 466, 467, 471, 472.
 Rus R., 379, 395.
 Russel B., 338.
 Rybakov B., 488.
 Rycaut, 319.
 Ryle G., 338.
 Ryssel V., 121.

Sabatier A., 331.
 Saisset E., 331.
 Sanders A. F., 338.
 Santayanna G., 337.
 Santori R. E., 329.
 Santacenus J., 214.
 Saradi-Mendelovici H., 597.
 Sargint R., 904.
 Sarna N., 720.
 Sartor 26, 27, 214.
 Saydon P. P., 121, 278.
 Sbeghen R., 751.
 Schaeffler R., 331.
 Schaffhausen 36.
 Scharbert J., 123, 280, 467, 468, 471, 720.
 Scheller Max, 137, 138, 140, 141, 142,
 143, 297, 303.
 Schlesinger G. N., 343.
 Schindler A., 381.
 Schleiermacher F. E. D., 170, 328, 335.
 Schmid H., 122, 718, 729.
 Schneemelcher W., 508.
 Schneider H., 121, 278.
 Schnell R. F., 716.
 Scholz H. D., 331.
 Schoneveld J., 712.
 Schreiner P., 193.
 Schult H., 468.
 Schulz H., 718, 719.
 Schumpp M., 466.
 Schwatz H., 341.
 Sclesinger G. N., 339.
 Scouteris C., 394.
 Seeligmann I. L., 716.
 Segal M. H., 279, 714.
 Seibt W., 193.
 Seifert G., 337.

- Seitz G., 734.
 Sellin E., 122, 279, 466, 468, 471, 472, 718.
 Seraphim, metropolit, 488.
 Seredinski T., 482.
 Sergejev V., 488.
 Seydel C. A. W., 466.
 Shaffer J., 341.
 Shatz d., 342.
 Sieleck H., 332.
 Sigtuma (Σουηδίας), 15, 16.
 Silas, metropolit., 390.
 Silen E., 341.
 Simmel G., 328.
 Simon D., 193.
 Simpson C. A., 714.
 — D. C., 278.
 Sisoe father, 360.
 Smart N., 328, 329, 332, 339.
 Smend R., 123, 280, 288, 468, 716, 720, 742.
 Smirnov E., 488.
 — Th., 482.
 Smith G. A., 712.
 — G. B., 339.
 — J. M. P., 467, 510.
 Smolodovits D., 480.
 Snaith N. H., 121, 122, 133, 278.
 Söderblom N., 629.
 Sõe N. H., 332.
 Soggin J. A. 715.
 Sokolov D., 481.
 Solikowski (Lwow). 226.
 Soustal P., 517.
 Spadaro G., 904.
 Spanger E., 345.
 Spasskij Th., 488.
 Speiser E. A., 279.
 Spidlik T., 381.
 Staerk W., 730.
 Stamm J. J., 716.
 Stapelage, 17.
 Stead G. C., 380.
 Stefl M., 467.
 Steinmann J., 279.
 Steuernagel C., 471, 712, 730, 733.
 Stifter A., 467.
 Stoebe H. J., 719.
 Stolz F., 719.
 Strack H. L., 121, 278.
 Straubinger H., 330.
 Streane A. W., 121.
 Strolel A., 720.
 Stroll A., 331.
 Suhl A., 509, 523.
 Summer W. A., 718.
 Suvarsky J., 392, 393.
 — E., 750.
 Svirilen A., 483.
 Svirin A., 488.
 Swete H. B., 905.
 Swinbune R., 339, 341, 343.
 Tarazi P., 391, 392.
 Tarkova-Zainova V., 885.
 Taylor A. E., 341.
 Tsiflianov B., 379.
 Temnomirov N., 482.
 Tempel W., 629.
 Theis J., 466, 467, 470, 472.
 Thomas d' Aquin, 372.
 Thompson J. A., 466, 471, 712.
 Thomte R., 335.
 Thumius Th., 34.
 Thyen H., 523.
 Tilich P., 171, 332, 337.
 Tischendorf C., 905.
 Titius A., 341.
 Tolstoy L., 328.
 Tomlison G., 418, 619.
 Trakatellis D., 391.
 Trillhaas W., 332.
 Trinquet J., 466.
 Tronchin Th., 26, 214.
 Troeltsch E., 332, 335, 336.
 Trueblood D. E., 332.
 Tsanoff R. A., 342, 343.
 Tsernaiev A., 480.
 Tsevat M., 715.
 Tunyogy C., 717.
 Turrentin B., 26, 27.
 — Th., 214.
 Ubach B., 121, 278, 712.
 Uknov T., 484.
 Una Sancta, 642, 798.
 Urbach W. M., 339.
 Urdeuteronomium, 736.
 Uspenski A. I., 484.
 Uspenskij N. D., 486.
 Uspenski V., 484.
 Vaihinger H., 336.
 Vasiliades P., 392.
 Vaugham P. H., 720.
 Vaux de R., 122, 279, 280, 374, 715, 718.
 Vedelius N., 214.
 Veldcamp H., 466, 467.
 Veniamin (Crasnopeivov), 478.
 Villas E., 393.
 Vincent L. H., 375.
 Vink J. G., 123, 280.
 Vissarion bishop, 481.
 Visser't Hooft W. A. 617, 629, 632, 640, 647.
 Vitrinski I., 484.
 Vladimir, 477.
 Vladislavlev V., 481.

- Vogt H. J., 381.
 Voicu C., 378, 392.
 Volkelt J., 139.
 Volgrimler H., 716.
 Vosniesenski I., 485.
 Voulgarakis E., 760 ἐξ.
 Vries de W., 398.

 Wachter L., 720.
 Wagner V., 132, 719.
 Wainwright W. L., 339.
 Waldow von E., 716.
 Ware K., 381.
 Warnecke H., 507 ἐξ.
 Wastermann C., 720.
 Waterhouse S. J., 716.
 Watts J. W., 468.
 Webb C. C. J., 334, 340.
 Wegener J., 336.
 Weidner E. F., 712, 713.
 Weinberg K., 467.
 Weinfels M., 715 ἐξ., 730.
 Weingreen J., 720.
 Weinmann E., 34, 35.
 Weisedel W., 341.
 Weiser A., 466, 471, 472, 713, 737.
 Welch A. C., 732.
 Wellhausen J., 121, 278, 466, 470, 471,
 712, 729, 730.
 Welte B., 332.
 Wenschkewitz H., 121.
 Wernberg-Moller P., 715.
 Westermann C., 123.
 Wette D., 729, 730.
 Wevers J. W., 904 ἐξ.
 Whitehead A. N., 339.
 Widengren G., 122.
 Wieman D. C. M., 341.
 Wiertz P., 397, 399.
 Wijngaards J., 712, 717.
 Wilde de W. J., 121.
 Wildeboer, 471.

 Wiles M. F., 380.
 Winch P., 339.
 Windelband W., 336.
 Winkelmann F., 193.
 Winnett F. V., 716.
 Winton Thommas D., 715.
 Wiseman D. L., 715, 719, 720.
 Wittgenstein L., 339, 345.
 Wolff H. W., 466, 717, 719, 720.
 Wood A. W., 334.
 Woodroffe J., 411.
 Wordaworth J., 620.
 Wright G. E., 712, 714.
 — W. K., 332.
 Wunderle G., 399.
 Würthwein E., 720.
 Wych P., 411.

 Yamschikov S., 488.
 Yandell K., 340.
 Yannoulatos Anastasios, bishop of An-
 droussa, 394.
 Yeivin Sh., 715.
 Yemseyev M., 488.
 Yertič A., 391.
 Young F. M., 380.
 Young M., 522.

 Zabolotsky N., 379, 393.
 Zagorsk, 17.
 Zankow St., 399.
 Zeldin M. B., 911.
 Zenkovsky B., 333.
 Zernov Th., 488.
 Ziegler J., 905.
 Zimmerli W., 716, 717.
 Zimmermann F., 713.
 Zobel H. J., 717.
 Zonaras, 233.
 Zonov O., 488.
 Zuurdeeg W. F., 339.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΝΘ' ΤΟΜΟΥ (1988)

ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΠΗ, 'Ο 'Ορθοδοξο-προτεσταντικός Διάλογος 7, 209, 409 και 609	
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΘΕΜΕΛΗ, 'Ιστορικά σημειώματα περί τῆς 'Ιερᾶς Μητροπό- λεως Μεσσηνίας	48
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ-ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΖΑΦΕΙΡΗ, Αἱ ἀμβλώσεις καὶ ἡ 'Ορθόδοξος 'Εκκλησία (Συνεχίζεται)	88, 246, 438 καὶ 660
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Π. ΧΑΣΤΟΥΠΗ, Τὸ Λευϊτικόν	121
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Τὸ φιλοσοφικὸν ἔργον τοῦ Max Scheler	137
Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ, 'Υμναγιολόγοι προλαλήσαντες	149
ΜΙΧΑΗΛ Κ. ΜΑΚΡΑΚΗ, Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας	164 καὶ 323
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, «Πόλις καθαρῶς λατρεύουσα»	187
CHRISTODOULOS, Metropolitan of Demetrias, The Role of «Protos» or Pri- mate in the Church of Greece	230
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Π. ΧΑΣΤΟΥΠΗ, Τὸ βιβλίον τῶν 'Αριθμῶν	278
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, 'Η φιλοσοφία τῆς Θρησκείας τοῦ Johannes Hessen	296
ΑΣΤΕΡΙΟΥ ΑΡΓΥΡΙΟΥ, 'Εσχατολογικὴ Γραμματεία καὶ σκέψη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας	308
CONSTANTINE MALANDRAKIS, The Mindfulness of Death according to the Ascetic Patristic Tradition	346
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, "Άγνωστο κείμενο αὐτοβιογραφίας τοῦ 'Αρ- σενίου Κ. 'Αφεντούλη Κωνσταντινοπόλιτου	361
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Σ. ΒΛΑΧΟΥ, 'Ο π. Pierre-Maurice Benoit	372
ΗΛΙΑ Δ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑ, Τρίτον Διεθνὲς Συνέδριον τῶν 'Ορθοδόξων Θεολογικῶν Σπουδῶν (30 Αὐγούστου—4 Σεπτεμβρίου 1987)	377
ΗΛΙΑ Δ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑ, Ι' Διεθνὲς Συνέδριον Πατρολογικῶν Σπουδῶν ('Οξφόρδη 24—29 Αὐγούστου 1987)	380
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, Τὸ χρονικὸν τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συμποσίου Χρι- στιανικῆ Θεσσαλονίκης - Παλατιολόγειος 'Εποχῆ	383
GEORGE C. PAPADEMETRIOU, The Third International Conference of Or- thodox Theological Schools	390
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Π. ΧΑΣΤΟΥΠΗ, Τὸ βιβλίον τοῦ 'Οβδιού	466

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, 'Ο πλοῦτος τῆς Ρωσικῆς Λειτουργικῆς Βιβλιογραφίας	476
ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, 'Η ἐλευθερία τῆς βουλήσεως καὶ ἡ ἐν Χριστῷ σωτηρία	489
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, 'Η Κεφαλληνία, ἡ Μελίτη τῶν Πράξεων	507
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ν. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, 'Η ἀποδοχή τῶν αἰρετικῶν κατὰ τὴν Ζ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον	530
ΙΩΑΝΝΟΥ Γ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Αἱ ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης πληροφορίες περὶ ἀνθρωποσαφῆς	580
ΑΝΝΑΣ Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ανέκδοτο κείμενο γιὰ τὸν ὄσιο Λάζαρο Γαλησιώτη	588
ΝΟΝΝΑΣ Δ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, 'Η γυναίκα στὸ Βυζάντιο καὶ ὁ Μοναχισμὸς	595
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Π. ΧΑΣΤΟΥΠΗ, Τὸ Δευτερονόμιον	712
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Τὸ Διορθόδοξον θεολογικὸν συνέδριον περὶ τῆς θέσεως τῆς γυναικὸς ἐν τῇ 'Ορθόδοξῳ 'Εκκλησίᾳ καὶ περὶ τοῦ ζητήματος τῆς χειροτονίας τῶν γυναικῶν	747
ELIAS VOULGARAKIS, Der moderne Mensch-pastorale Diakonie	760
ΜΑΡΚΟΥ Α. ΟΡΦΑΝΟΥ, 'Ο Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας ὡς θεολογικὴ προσωπικότης	773
Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ, 'Οσιομαρτύρων ἐγκαλλώπισμα	829
ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΔΗΜ. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ, 'Η καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο	880
Βιβλιογραφικὸν δελτίον: Ξενόγλωσσον	889
Κριτικὸν καὶ βιβλιογραφικὸν δελτίον:	899

Α'. ΤΕΥΧΟΣ 1. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου: *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*. — Τοῦ αὐτοῦ: *Μητροπολίτου 'Ελβετίας Δαμασκηνοῦ*, Θεολογικὸι Διάλογοι — Μία 'Ορθόδοξος Προοπτικὴ. 'Ηλία Δ. Μουτσούλα: *Henri Crouzel, Origène, Coll. Sycomore*, Ed. Lethielleux. — Βασίλειου Θ. Σταυρίδου: *Γεωργίου Τσέτση*, Οἰκουμενικὰ 'Ανάλεκτα (Συμβολὴ εἰς τὴν 'Ιστορίαν τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου 'Εκκλησιῶν - Π.Σ.Ε.). — Τοῦ αὐτοῦ: *Μελίτωνος Καρᾶ*, 'Η Νῆσος 'Ιμβρος. Συμβολὴ εἰς τὴν 'Εκκλησιαστικὴν 'Ιστορίαν τῆς. — Τοῦ αὐτοῦ: *Γαβριὴλ (Πρεμετίδου)*, *Μητροπολίτου Κολωνείας*, 'Η Μητρόπολις Κολωνείας. — Π. Β. Πάσχου: *'Ελληνικὴ Θεολογικὴ Βιβλιογραφία*: Τεύχος ἕκτον. Βιβλιογραφία ἔτους 1982 καὶ Παραλειπόμενα ἀπὸ τοῦ 1977. — Τοῦ αὐτοῦ: *John Chryssavgis*, *Fire and Light*. — Τοῦ αὐτοῦ: *Δημ. Σ. Μπογδανοπούλου*, Φιλικὴ 'Εταιρία (ἄγνωστες σελίδες). — Χρίστου Θ. Κρικῶνη: *Παναγιώτου Κ. Χρήστου*, Τὸ "Άγιον "Όρος, 'Αθωνικὴ πολιτεία ('Ιστορία, Τέχνη, Ζωὴ)

Β'. ΤΕΥΧΟΣ 2. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου: 'Ιερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τῶν νεομαρτύρων (17-19 Νοεμβρίου 1986). — Τοῦ αὐτοῦ: <i>Georg Galitis, Georg Mantzaridis, Paul Wiertz</i> , Glauben aus dem Hezzen-Eine Einführung in die Orthodoxie. — Παναγιώτου Σιμωτᾶ: <i>Δημητρίου Γ. Τσάμη</i> , Τὸ Γεροντικὸν τοῦ Σινᾶ. — Ἡλίας Δ. Μουτσοῦλα: <i>Παναγιώτου Κ. Χρήστου</i> , Ἑλληνικὴ Πατρολογία, τόμ. Γ', Περίοδος θεολογικῆς ἀκμῆς, Δ' καὶ Ε' αἰῶνες. — Τοῦ αὐτοῦ: <i>Eusèbe de Cesarée</i> , Contre Hiérocès. — Τοῦ αὐτοῦ: <i>Eusèbe de Cesarée</i> , Histoire Ecclésiastique, tom. IV. — Βασιλείου Θ. Σταυρίδου: 'Ἑλληνικὴ Θεολογικὴ Βιβλιογραφία (ΕΘΒ), τεῦχος Πέμπτον. — Τοῦ αὐτοῦ: 'Ἑλληνικὴ Θεολογικὴ Βιβλιογραφία (ΕΘΒ), τεῦχος "Ἐκτον	396
Γ'. ΤΕΥΧΟΣ 3. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου: 'Ἐπιστημονικὴ Παρουσία Ἐστίας Θεολόγων Χάλκης. — Τοῦ αὐτοῦ: <i>Καλλιόπης Ἀλκ. Μπουρδάρα</i> , Τὸ δίκαιο στὰ ἀγιολογικὰ κείμενα. — Παναγιώτου Σιμωτᾶ: 'Ιωαννικίου Καρτάνου, Παλαιὰ τε καὶ Νέα Διαθήκη	600
Δ'. ΤΕΥΧΟΣ 4. Κων. Γ. Μπόνη: <i>Lexikon des Mittelalters</i> , τεύχη Α', Β', Γ' καὶ Δ'. — Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου: <i>Matteo Galloni</i> , Cultura, Evangelizzazione e Fede nel «Protrettico» di Clemente Alessandrino—Παιδεία (Πνευματικὴ μόρφωσις), Εὐαγγελικὴ διδασκαλία καὶ πίστις ἐν τῷ «Προτρεπτικῷ» Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως. — Τοῦ αὐτοῦ: 'Ἐπετηρὶς Ἰδρύματος Νεοελληνικῶν Σπουδῶν. — Παν. Σιμωτᾶ: <i>Septuaginta, Vetus Testamentum Graecum Auctoritate Societis Litterarum Göttingensis editum</i> . — Ἡλίας Β. Οἰκονόμου: Ἀδαμ. Ἀνεστίδου, Ἐπισκεψίς. (Εὐρετήριο, τεῦχος πρῶτον, τόμος Α' [1970] — Γ' [1979]. — Βασ. Θ. Σταυρίδου: <i>Γεωργίου Τσέτση</i> , Ἡ Συμβολὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν Ἰδρυση τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν. — Π. Β. Πάσχου: Ὀδυσ. Λαμπρῆ, Ἅγιος Εὐγένιος, ὁ πολιοῦχος τῆς Τραπεζοῦντος. — Τοῦ αὐτοῦ: <i>Constantine Cavarinos</i> , Modern Orthodox Saints. — Δημ. Β. Γόνη: <i>Γ. Α. Χώρα</i> , Ἱστορία τῆς Μονῆς Καλαμίου-Ἀδάμι-Ναυπλίας	899
Περίληψεις τῶν ἐν τῷ παρόντι τόμῳ δημοσιευομένων μελετημάτων	914
Summaries of the Articles Published in this Volume	919
Πίναξ Ὀνομάτων καὶ Πραγμάτων	925
Εὐρετήριον Ξένων Ὀνομάτων	938
Περιεχόμενα τοῦ ΝΘ' (1988) τόμου	947

«ΘΕΟΛΟΓΙΑ»

**ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΣΥΜΦΩΝΩΣ ΤΩ ΝΟΜΩ
ΕΠΟΠΤΕΥΟΥΣΑ ΣΥΝΟΔΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:**

† 'Ο 'Ελασσώνος **ΣΕΒΑΣΤΙΑΝΟΣ**

† 'Ο Θήρας **ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΩΝ**

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : Εὐάγγελος Δ. Θεοδώρου, 'Ομότιμος Καθηγητὴς τοῦ Πανεπι-
στημίου 'Αθηνῶν, 'Αγαθουπόλεως 44, 112 52 - 'Αθήναι.

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ : 'Ιωάν. Μιχαήλ, 'Ιασιού 1, 115 21, 'Αθήναι

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΣΕΩΣ ΚΑΙ Η ΕΝ ΧΡΙΣΤΩ ΣΩΤΗΡΙΑ

ΥΠΟ

ΘΕΟΔ. ΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Τακτικού Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Μονάχου

Τὸ θέμα ποὺ ἐπέλεξα ν' ἀναπτύξω, ἀνταποκρινόμενος στὴν εὐγενικὴ πρόσκληση τοῦ Τμήματος Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἐμπίπτει στὰ πλαίσια τοῦ πάντοτε ἐπίκαιρου, πλὴν ὅμως δυσεπίλυτου, ἀν μὴ ἄλυτου προβλήματος: Θεὸς καὶ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ δύο αὐτὲς ἔννοιες θεωρήθηκαν μὲν καὶ στὸ παρελθόν, ἰδιαίτερα ὅμως θεωροῦνται σήμερα —σὲ μιὰ ἐποχὴ διαρκῶς αὐξανόμενης θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας καὶ ἀλματωδῶς ἐπιταχυνόμενης ἐκκοσμικεύσεως καὶ προσηλώσεως στὴν ὕλη— ὡς ἔννοιες ἀντιφατικῆς καὶ ἀλληλοαποκλειόμενης. Εἶναι γνωστὴ ἡ θέση: Ὁ Θεὸς εἶναι τὸ ἐμπόδιον τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἄν, λέγουν πολλοί, ὑπάρχει Θεὸς καὶ εἶναι ὅπως τὸν πιστεύουμε, δηλαδὴ ὁ δημιουργὸς καὶ ὁ λόγος, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος ὄλων τῶν ὄντων καὶ τοῦ ἀνθρώπου, τότε ὁ ἄνθρωπος ἐξαρτᾶται πλήρως ἀπὸ τὸ Θεό· εἶναι ὀλοσχερῶς παραδομένος σ' αὐτόν· εἶναι δέσμιος καὶ ὑποχείριον τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἀντιστρόφως, ἂν ὁ ἄνθρωπος ἐπιδιώκει καὶ θέλει νὰ εἶναι ἐλεύθερος, τότε πρέπει νὰ ἀρνηθεῖ τὸ Θεό. Ἡ ἀθεΐα εἶναι ἡ λογικὴ συνέπεια. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ τὸ φαινόμενο τῆς ἀθεΐας προβάλλει ἰσχυρότερον στὰ πλαίσια τῆς νεώτερης ἱστορίας τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ χειραφετήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπελευθέρωση καὶ χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου σημαίνει στὴ συνάφεια αὐτὴ ἀποδέσμευση ἀπὸ δυνάμεις ποὺ κυριαρχοῦν ἐπ' αὐτοῦ καὶ τὸν ὑποδουλοῦν. Ἐπειδὴ δὲ γιὰ τὸν ἄνθρωπο ποὺ θρησκευεῖ ἡ κατ' ἐξοχὴν κυρίαρχη δύναμις καὶ ἐξουσιαστὴς πάντων εἶναι ὁ Θεός, γι' αὐτὸ ἀπελευθέρωση σημαίνει κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον ἀπόσπαιση τῆς τυραννίας τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐπακολουθοῦσα ἐν προκειμένῳ ἀθεΐα δὲν ἐκφράζεται πιά μόνον μὲ τὴν κλασσικὴ πρόταση «δὲν ὑπάρχει Θεός», ἀλλὰ μὲ τὴν πρόταση: «δὲν ὑπάρχει Θεός, γιατί δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὑπάρχει!». Ἀπὸ ἐδῶ πηγάζει ἡ λεγόμενη ἀξιοματικὴ ἀθεΐα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Θεὸς πρέπει

νὰ ἐξοντωθεῖ, νὰ θανατωθεῖ, ὥστε νὰ μπορέσει ὁ ἄνθρωπος νὰ ζήσει, νὰ ζήσει ἐλεύθερος¹.

Οἱ σκέψεις, ποὺ ἀκολουθοῦν, δὲν ἐγείρουν τὴν ἀξίωση νὰ δώσουν μιὰ ολοκληρωμένη ἀπάντηση καὶ νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα τῆς ἀθεΐας. Στὰ πλαίσια τῆς διαλέξεως αὐτῆς θὰ ἐπιχειρηθεῖ ἀπλῶς καὶ μόνο μιὰ προσέγγιση τοῦ θέματος τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως καὶ τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας καὶ θὰ ἐξεταστοῦν, μὲ τὴν ἐπιβαλλόμενη συντομία, εἰ ἐξῆς ὄψεις τοῦ ζητήματος:

α' Θεὸς καὶ ἐλευθερία τοῦ ἀθρώπου στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας.

β' Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως στὴν πατερικὴ σκέψη.

γ' Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως στὴ σχέση της μὲ τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρία.

Α'. Θεὸς καὶ ἐλευθερία τοῦ ἀθρώπου στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας.

Ἡ ἀδρομερὴς νύξη τοῦ θέματος «Θεὸς καὶ ἐλευθερία τοῦ ἀθρώπου» ἦταν, νομίζω, ἀρκετὴ νὰ δείξει, ὄχι μόνο τὴν κεφαλαιώδη σπουδαιότητά του καθ' ἑαυτό, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς μερικῆς ἔστω ἐξετάσεώς του μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος· λέγω «μερικῆς», ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι τὸ θέμα «Θεὸς καὶ ἐλευθερία τοῦ ἀθρώπου» εἶναι εὐρύτατο καὶ ἀφ' ἑτέρου διότι δὲν ἄπτεται παρὰ μόνον ἐμμέσως τοῦ συγκεκριμένου ζητήματος τῆς διαλέξεως αὐτῆς. Ἡ ἐξέτασή του στὴν παρούσα συνάφεια θὰ περιορισθεῖ γι' αὐτὸ σὲ λίγα μόνον παραδείγματα ἐκ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς νεώτερης φιλοσοφίας.

1. Θεὸς καὶ ἐλευθερία τοῦ ἀθρώπου στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία. Ἦδη ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ διανόηση, ποὺ κατὰ κοινὴ ὁμολογία εἶναι ἡ ρίζα καὶ ἡ ἀφετηρία σχεδὸν ὅλων τῶν μεταγενέστερων φιλοσοφικῶν ἀναζητήσεων καὶ τάσεων, ἔθεσε τὸ βασικὸ ἐρώτημα τῆς σχέσεως μεταξὺ ἐλεύθερης ἀπεφάσεως τοῦ ἀθρώπου καὶ τῆς φυσικοκρατούμενης ἀναγκαιότητος². Ὁλοκληρὴ σειρὰ ὄρων τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας (π.χ. ἐκὼν-ἄκων, ἐξουσία, ἐξεῖναι, αὐτεξούσιον, ἐφ' ἡμῖν, προαίρεσις, βουλή, βούλησις κ.τ.λ.) ἀναφέρεται ὡς ἐκ τούτου στὸ ἐρώτημα αὐτό.

Κι ἐνῶ στίς ἀπαρχές τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία καθυποτάσσεται στὴν κυρίαρχη δύναμη τῆς «ἀνάγκης», τῆς «μοίρας», τῆς

1. Heinrich Fries, Gott und die Freiheit des Menschen, ἐν: H. Fries (Hg.), Gott. Die Frage unserer Zeit (Theologisches Kontaktstudium, 1) München 1973, σ. 132.

2. Πρβλ. A. Dihle, Ethik, ἐν: Reallexikon für Antike und Christentum, τ. 6, στ. 683.

«είμαρμένης», τῆς «πεπρωμένης» καὶ τῆς «τύχης», ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡσιόδου καὶ ἐξῆς ἀντιπαρατίθεται συχνὰ στὴ δύναμη αὐτὴ ἢ ἀνθρώπινη πράξη ὡς ἐλεύθερη καὶ συνεπῶς ὑπεύθυνη. Τὴν τάση αὐτὴ συναντᾶμε κατ' ἀρχὴ κυρίως στοὺς πυθαγορείους, τοὺς πλατωνικοὺς καὶ τοὺς περιπατητικοὺς φιλοσόφους, οἱ ὅποιοι στὴν ἑτεραρχία (Determinismus) τῆς φύσεως ἀντιπαραθέτουν τὴν ἐλευθερία καὶ αὐταρχία (Indeterminismus) τῆς ψυχῆς. Ἡ τάση αὐτὴ ἰσχύει καὶ γι' αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς Ἀττικιστοὺς. Ἡ ἀναγκαιότητα καθορίζει γι' αὐτοὺς τὴ μηχανικὴ φορὰ ὄλων τῶν πραγμάτων («πάντα τε κατ' ἀνάγκην γίνεσθαι»)³, τὴν εὐδαιμονία καὶ εὐθυμία τοῦ ἀνθρώπου ἐξαρτοῦν ὅμως (π.χ. ὁ Δημόκριτος) ἀπὸ τὴν ψυχῆ, πού μετὰ τὴν ἱκανότητα «τοῦ διορισμοῦ καὶ τῆς διακρίσεως τῶν ἡδονῶν» εἶναι σὲ θέση νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν εὐδαιμονία καὶ εὐθυμία, «τὸ κάλλιστόν τε καὶ συμφωρότατον ἀνθρώποις»⁴. Ἀκριβῶς ἡ ἱκανότητα διακρίσεως τῶν ἡδονῶν ὑποβοηθεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν εὐθυμία, ἥτοι τὴ «μετριότητα τέρψιος καὶ βίου συμμετρίαν»: τοῦτο δὲ κατορθώνεται συγκεκριμένα μετὰ τὸ νὰ ἀκολουθεῖ κάποιος τὴν πάντοτε ἰσχύουσα, πρακτικὴ-ἠθικὴ συμβουλή, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία δεῖν νὰ ἐπιδιώκῃ τὰ «δυνατὰ» καὶ ν' ἀρκεῖται σ' αὐτὰ πού ἔχει («τοῖς παρεούσιν ἀρκέεσθαι»)⁵. Τὸ τέλος τῆς εὐθυμίας, πού δὲν ταυτίζεται μετὰ τὴν ἡδονή⁶, δὲν ἀποκλείει φυσικὰ τὴν ἡδονὴ «ἐπὶ τῷ καλῷ»⁷, δηλαδὴ τὴν ἐκλογὴ καὶ ἐκτέλεση αὐτοῦ, πού στὰ πλαίσια τοῦ δυνατοῦ γνωρίζεται ὡς «καλόν» καὶ ἐντεῦθεν ὡς ὑποχρεωτικό. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ἀπεριόριστη, ὅμως ὑπάρχει καὶ εἶναι δυνατὴ, ἔστω ὡς ἐσωτερικὴ, ἠθικο-ψυχολογικὴ ἐλευθερία.

Τὴν ἐσωτερικὴ αὐτὴ ἐλευθερία ὑπερασπίζεται καὶ ἐκφράζει πλήρως ὁ Σωκράτης. Ἡ ἐσωτερικὴ ποιότητα καὶ εὐγένεια τῶν κινήτρων μιᾶς πράξεως εἶναι συστατικὸ στοιχεῖο τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς. Γι' αὐτὸ ἐλεύθερος εἶναι ὅποιος δὲν «ἄρχεται ὑπὸ τῶν διὰ τοῦ σώματος ἡδονῶν» καὶ «πράττει τὰ βέλτιστα»⁸. Τὸ «πράττειν τὰ βέλτιστα» ὅμως προϋποθέτει τὴν ἀληθῆ καὶ βέβαιη γνώση τοῦ «βελτίστου», τὴν ἐπιστήμη. Ἡ ἀρετὴ ταυτίζεται ἔτσι μετὰ τὴ γνώση, ἀφοῦ μόνο αὐτὸς κάνει συνειδητὰ καὶ ὑπεύθυνα τὸ καλόν, πού τὸ γνωρίζει. Τὸ ἠθικὸ κακὸ ἀντιθέτως ἀπέχεται στὴν ἄγνοια, στὴν παρανόηση,

3. Διογένης Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων, 9,45: FV II, 84,18.

4. Στοβαίου, Ἐκλογαὶ ἠθικαὶ II, 7,3: FV II, 129,12 ἐξ. Ὁ Δημόκριτος συνέγραψε καὶ ἔργο «Περὶ εὐθυμίας» πρβλ. Διογένης Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων 9,46: FV II, 90,25.

5. Στοβαίου, Ἀνθολόγιον III, 1,210: FV II, 184,5 καὶ 9-10: «ἐπὶ τοῖς δυνατοῖς οὖν δεῖ ἔχειν τὴν γνώμην καὶ τοῖς παρεούσιν ἀρκέεσθαι».

6. Διογένης Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων 9,45: FV II, 84,19-20.

7. Στοβαίου, Ἀνθολόγιον III, 5,22: FV II, 187,13-14.

8. Ξενοφῶντος, Ἀπομνημονεύματα Δ' 5,3.

μιὰ πού «οὐδεὶς ἐκὼν κακός»⁹. Μὲ βάση τὴ «μετρητικὴ τέχνη» τῆς ψυχῆς¹⁰ κατορθώνει ὁ ἄνθρωπος νὰ καθυποτάξει τὶς φυσικὲς ὁρμὲς καὶ ἡδονὲς καὶ νὰ πράξει τὰ βέλτιστα¹¹. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ἐπιζητεῖται ἐδῶ ὅχι στὴ σχέση τῆς μὲ τὸ Θεό, ἀλλὰ στὴ σχέση τῆς μὲ τὸν γινώσκοντα λόγο. Ἀπὸ τὸ λόγο καὶ τὴ γνώση ἀπορρέει ἐλεύθερη καὶ ὑπεύθυνη πράξις, πού ἐκδηλώνεται καὶ ἐκδιπλώνεται τόσο μὲ τὴν κυριαρχία στὶς ὁρμὲς καὶ ἡδονὲς τοῦ σώματος ὅσο καὶ στὴ ζωὴ τοῦ πολίτη ἐντὸς τοῦ ἄστεως¹².

Εὐκρινέστερα καὶ συστηματικώτερα ἐπεξεργάσθηκε ὁ Πλάτων τὸ θέμα τῆς σχέσεως τοῦ λόγου πρὸς τὸ ἄλογο καὶ ἰδιαίτερα τῆς κυριαρχίας του ἐπὶ τοῦ ἀλόγου, ἥτοι ἐπὶ τῶν κατωτέρων τῆς ψυχῆς δυνάμεων, ἐπιθυμίας καὶ θυμοῦ. Ὅμως γιὰ τὸν Πλάτωνα τὸ θέμα τῆς ἐλευθερίας τῆς ψυχῆς δὲν ἐξαντλεῖται στὶς θέσεις του ὡς πρὸς τὴ σχέση λόγου καὶ ἀλόγου τῆς ψυχῆς μερῶν, ἀφοῦ ἔτσι δὲν ἐξηγεῖται οὔτε τὸ γεγονός, γιατί οἱ δυνάμεις αὐτὲς ἀντιπαλαίουν κατὰ τοῦ λόγου, οὔτε πολὺ περισσότερο ἢ ἡθικὴ ἀποτυχία. Καὶ εἶναι μὲν ἀλήθεια, ὅτι τὸ θέμα τῆς ἡθικῆς ἐπιτυχίας καὶ ἀποτυχίας (ἐγκρατείας καὶ ἀκρασίας) τὸ διαπραγματεύεται ὁ Πλάτων κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον μέσα στὰ σωκρατικὰ πλαίσια. Στὰ πλαίσια ὅμως αὐτὰ διαπιστώνει ταυτόχρονα καὶ τὸν περιορισμὸ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, γιατί ὁ ἄνθρωπος φέρει ἐντὸς του κατ' ἀνάγκη τὶς ἄλογες δυνάμεις τοῦ θυμοῦ καὶ τῆς ἐπιθυμίας, τῶν «δεινῶν καὶ ἀναγκαιῶν» αὐτῶν παθημάτων, ὅπως τὶς ὀνομάζει χαρακτηριστικὰ στὸν Τίμαιο¹³, ἕνα ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς πρεσβυτικῆς ἡλικίας του. Γι' αὐτὸ κι ἐπιζητεῖ νὰ «διασώσει» τρόπον τινὰ τὴν ἐλευθερία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς στὸ γνωστὸ μῦθο τοῦ 10ου βιβλίου τῆς Πολιτείας (617 d ἐξ.). Σύμφωνα μὲ τὸ μῦθο αὐτὸ ἐκλέγει ἡ ψυχὴ σ' ἕνα προϋπαρκτικὸ στάδιο ἀπολύτως ἐλεύθερη τὸ δικό της δαίμονα, τὴ μοῖρα τῆς, κι ἀναλαμβάνει ἔτσι τὶς εὐθύνες τῶν μετέπειτα πράξεων τῆς: «αἰτία ἐλομένου· θεὸς ἀνάιτος». Κι ἐνῶ διασώζεται ἡ ἐλευθερία κατὰ τὸ στάδιο αὐτὸ μὲ βάση τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ψυχὲς πού ἐκλέγουν εἶναι ἀριθμητικὰ λιγώτερες ἀπὸ «τὰ τῶν βίων παραδείγματα», πού προσφέρονται γιὰ ἐκλογή, ἡ ἐλευθερία καὶ δυνατότητα αὐτὴ ἐκλογῆς περιορίζεται στὴν ἐπίγεια βιοτὴ τῆς ψυχῆς. Ἡ Λάχεσις στέλλει μαζί μὲ τὴν ψυχὴ τὸ δαίμονα, πού αὐτὴ

9. Πλάτωνος, Τίμαιος 86d 7 ἐξ. Πρωταγόρας 345d 7 ἐξ., 358c 6 f. Ξενοφῶντος, Ἀπομνημονεύματα Δ', 1,3-4. Βλ. σχετικῶς καὶ Θ. Νικολάου, Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως καὶ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρῆ, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 100 ἐξ. καὶ σημ. 86.

10. Πλάτωνος, Πρωταγόρας 356e 4.

11. Ξενοφῶντος, Ἀπομνημονεύματα Δ 5,3 καὶ 6.

12. Στὸ σύστημα αὐτὸ τῆς σωκρατικῆς ἡθικῆς ταιριάζει καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη (Ἠθικὰ Νικομάχεια 6,13· 1144b 29), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Σωκράτης «λόγους τὰς ἀρετὰς φέτο εἶναι».

13. Πλάτωνος, Τίμαιος 69cd.

διάλεξε, ως «φύλακα» και «ἀποπληρωτὴν τῶν αἰρεθέντων». Ἡ Κλωθὼ γυρίζει τὸν ἄτρακτο και κατακυρώνει τὴ μοῦρα, ἐνῶ ἡ Ἄτροπος κάνει ἀμετάστροφα τὰ ἐπικλωσθέντα». Ἔτσι ἡ ψυχὴ ὑπάγεται και ὑπόκειται στὸ θρόνο τῆς Ἀνάγκης και διασώζει στὴν ἐπίγεια ζωὴ τὴν ἐλευθερία της μόνο, καθόσον ὑποτάσσεται στὸ δαίμονά της.

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα λοιπὸν τῶν σχέσεων Θεοῦ και ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου ὁ Πλάτων κηρύσσει τὸ Θεὸ ἀνάιτιο γιὰ τὴν τυχὸν ἀνελευθερία τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ὁποία ἀποδίδει στὴν κακὴ ἐκλογὴ ἀπὸ τὴ ψυχὴ τοῦ τρόπου ζωῆς της κατὰ τὸ προϋπαρκτικὸ της στάδιο. Ἔτσι ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἐρμηνεύεται διὰ τοῦ λόγου, ἀλλὰ γίνεται ἀντικείμενο πίστεως χωρὶς μάλιστα ἰδιαίτερες ἐπιπτώσεις γιὰ τὸ συγκεκριμένο τρόπο ζωῆς.

Τὸ θέμα Θεὸς και ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀπασχόλησε μὲν ἰδιαίτερα τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ συμβολὴ του ὅμως γενικώτερα στὸ ζήτημα αὐτὸ ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία. Τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου δέχεται ὁ Σταγειρίτης σὲ σχέση μὲ τὴ συγκεκριμένη πράξη. Τὸ ἠθικὸ καλὸ, ἡ ἀρετὴ, εἶναι γι' αὐτὸν τὸ ἀποτέλεσμα ὄχι μόνο λογικῆς διεργασίας και κρίσεως, ἀλλὰ και σταθερῆς θελήσεως¹⁴. Οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ «προαίρεσις», δηλαδὴ ἡ ἐκλογὴ ἐκείνου ποῦ ἀνήκει στὰ «ἐφ' ἡμῖν» και κρίθηκε σωστὸ και προαιρετὸ ἀπὸ τὸ λόγ¹⁵, ἦτις ὡς ἠθικὸ καλὸ. Ἡ ἐλεύθερη και ὑπεύθυνη πράξη τοῦ ἀνθρώπου καθορίζεται συνεπῶς κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὴν κρίση τοῦ λόγου και τὴ θέληση και δὲν σχετίζεται ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸ Θεὸ και τὸ «πρῶτον κινοῦν ἀκίνητον».

Ἀντιθέτως οἱ Στωικοὶ συσχέτισαν ἄμεσα τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν κρατοῦσα τάξη στὸν κόσμο και «τὸν κοινὸν τῆς φύσεως λόγον», ποῦ διοικεῖ τὸν κόσμο και ταυτίζεται μὲ τὸ Θεό. Δοθέντος, ὅτι ὁ Λόγος τῆς φύσεως δὲν διοικεῖ γενικὰ μόνον τὸ πᾶν, ἀλλὰ και προστάσσει τὸ ἐπὶ μέρους πρακτέον, ὅπως ἐπίσης και τὸ ἐπὶ μέρους «οὐ ποιητέον¹⁶, γι' αὐτὸ τὰ πάντα ὑπόκεινται σὲ μιὰ γενικὴ ἀναγκαιότητα, στὴν εἰμαρμένη. Ἀπέναντι στὴν ἐγγενῆ αὐτὴ δυσχέρεια και ἀδυναμία τοῦ συστήματος προσπάθησαν οἱ Στωικοὶ ὡς κατ' ἐξοχὴν ἠθικοὶ φιλόσοφοι νὰ ὑπερασπίσουν τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου μὲ ἀξιοπρόσεκτα ἐπιχειρήματα. Ἰδιαίτερα ἀξιομνημόνευτη εἶναι ἡ συμβολὴ τους στὸ θέμα διακριβώσεως τοῦ «παρ' ἡμᾶς» δυνατοῦ και τῆς «ἀπαθείας», τῆς θεραπείας τῶν ἀλόγων και «παρὰ φύσιν» κινήσεων τῆς ψυχῆς. Ἀλλὰ

14. Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικομάχεια 6,13· 1144b 30: «ἡμεῖς δὲ μετὰ λόγου (τὰς ἀρετὰς εἶναι οἴομεθα)». Βλ. και τίς ἀπόψεις του περὶ ἐκουσίου και ἀκουσίου: Ἠθικὰ Νικομάχεια 3,1-8· 1109b 30 ἐξ.

15. Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικομάχεια 3,2· 1111b 30. Βλ. και 3,3· 1113a 11, ὅπου ἡ προαίρεση ὀρίζεται ὡς «βουλευτικὴ ὄρεξις τῶν ἐφ' ἡμῖν».

16. Φίλωνος, Βίος πολιτικοῦ, ὅπερ ἐστὶ περὶ Ἰωσήφ 6: SVF III, 79,40-41.

ἡ λύση πού τελικὰ πρότειναν συνοψίζεται στὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ δώσει τὴ «συγκατάθεσή» του χωρὶς νὰ λάβει ὑπ' ὄψη τὴν εἰμαρμένη. Αὐτὸ σημαίνει σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὑποτάσσεται καὶ ὀφείλει νὰ ὑποταγεῖ στὶς ἐπιταγὲς τῆς εἰμαρμένης. Ἐξόχως χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν φιλοσόφων τῆς Στοᾶς εἶναι τὸ παράδειγμα, τὸ ὁποῖο χρησιμοποίησαν ἤδη ὁ Χρῦσιππος καὶ ὁ Ζήνων: «Ὅπως ἓνας σκύλος δεμένος σ' ἓνα ὄχημα, ἂν μὲν θέλει νὰ ἀκολουθεῖ, τότε καὶ σύρεται καὶ ἀκολουθεῖ, κι ἐναρμονίζει ἔτσι τὸ αὐτεξούσιο μὲ τὴν ἀνάγκη (δηλ. τὴν εἰμαρμένη), ἂν ὅμως δὲ θέλει νὰ ἀκολουθεῖ, τότε ὀπωσδήποτε θὰ ἀναγκασθεῖ· τὸ ἴδιο, λοιπόν, συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους· διότι καὶ ἂν δὲν θέλουν νὰ ἀκολουθήσουν, θὰ ἀναγκασθοῦν ὀπωσδήποτε νὰ ὑποκύψουν στὸ πεπρωμένο»¹⁷. Δὲ χρειάζεται φυσικὰ νὰ ἐξαρθεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ ιδιαίτερα, ὅτι ἡ ἐλευθερία γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦν οἱ Στωικοί, μόνο ἐπιφατικὰ μπορεῖ νὰ φέρει τὸ ὄνομα αὐτό, ἀφοῦ ἂν τυχὸν ὁ ἄνθρωπος δὲν θελήσει νὰ ἀκολουθήσει, «πάντως ἀναγκασθῆσεται».

2. Θεὸς καὶ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου στὴ νεώτερη φιλοσοφία. Γιὰ πολλοὺς κι εὐνόητους λόγους ἀναγκάζομαι νὰ περιορίσω τὴν ἀνάλυση τοῦ σημείου αὐτοῦ σὲ ἓνα μόνον παράδειγμα, ἤτοι τοῦ Friedrich Nietzsche (1844-1900). Διάλεξα τὸ Nietzsche ὡς παράδειγμα, πρῶτον, γιατί ὁ ἴδιος ἐνσυνείδητα ὑπερεξάγει τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, πρὸ συγκεκριμένα τὴν ἐλευθερία τῆς δημιουργικῆς προσωπικότητος τοῦ ὑπερανθρώπου, καὶ τάσσεται ἔτσι ἀνεπιφύλακτα κατὰ τῆς πίστεως στὸ Θεό. Δεύτερον, γιατί ἀποτελεῖ σταθμὸ ὡς πρὸς τὸ θέμα μας στὴ νεώτερη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἡ δὲ ἐπίδρασή του ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς θρησκείας καὶ τῆς ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας σὲ μεταγενέστερους εἶναι γενικὰ παραδεκτὴ προσωπικὰ μάλιστα φρονῶ, πὼς τὸ μήνυμά του περὶ θανάτου τοῦ Θεοῦ συνδέεται στενώτερα ἀπ' ὅ,τι συχνὰ ὑποτίθεται καὶ μὲ τὴ λεγόμενη θεολογία τοῦ θανάτου τοῦ Θεοῦ.

Ἡ πίστη στὸ Θεὸ ἀνάγεται κατὰ τὸν Nietzsche στὸν πλατωνικὸ «χωρισμὸ» καὶ ιδιαίτερα στὴν πλατωνικὴ ἄποψη περὶ τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν ὡς τοῦ πραγματικοῦ καὶ ἀληθινοῦ. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ Χριστιανισμὸς ἀπολυτοποίησε ἀπλῶς τὴν πλατωνικὴ ἄποψη καὶ ἀπέβη οὐσιαστικὰ ἓνα εἶδος ἐκλαϊκευμένου Πλατωνισμοῦ· ὁ χριστιανισμὸς, λέγει, εἶναι «πλατωνισμὸς γιὰ τὸ λαό» («Platonismus fürs 'Volk'») ¹⁸. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι γι' αὐτὸ ὁ κατ'

17. Ἰππολύτου, Φιλοσοφούμενα 21: SVF II, 284, 1 ἐξ. Πρβλ. καὶ A. A. Long, Freedom and Determinism in the Stoic Theory of Human Action, ἐν: A. A. Long (ed.), Problems in Stoicism, London 1971, σ. 192.

18. Fr. Nietzsche, Jenseits von Gut und Böse. Vorrede: Karl Schlechta (Hg.), Fr. Nietzsche. Werke in drei Bänden, Karl Hanser Verlag, München o. J., Bd. 2, σ. 566.

ἐξοχὴν ἐφευρέτης τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ. Ὁ χριστιανικὸς Θεὸς εἶναι αὐτὸς ποῦ καταστρατηγεῖ καὶ αἶρει τὴν ἐννοια καὶ τὶς χαρὲς τῆς ζωῆς. Ἡ ψυχὴ εἶναι ἡ ἐφεύρεση, μὲ τὴν ὁποία κατασυκοφαντεῖται τὸ σῶμα καὶ καθετὶ τὸ σωματικόν. Οἱ ἐννοίες τῆς ἀμαρτίας, τῆς συνειδήσεως, τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως προβάλλονται ἀπὸ τὸ Χριστιανισμό, γιὰ νὰ ὑποκλέψουν ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸ καὶ ὑπερήφανο ἄνθρωπο τὴ δύναμη τῆς ζωῆς. Οἱ βασικὲς ἀξίες τοῦ Χριστιανισμοῦ (ἀγάπη, συμπόνια, ταπείνωση, αὐταπάρνηση κ.τ.λ.) χαρακτηρίζουν τὴν ἠθικὴ τῶν σκλάβων καὶ στρέφονται κατὰ τῆς ἐννοίας τῆς ζωῆς¹⁹.

Ἐχοντας ὡς ἀφετηρία τὴ διαπίστωση αὐτὴ ὁ Nietzsche καταλήγει μὲ λογικὴ συνέπεια στὸ μήνυμα τοῦ θανάτου τοῦ Θεοῦ. Τὸ μήνυμα αὐτὸ διαποτίζει ὀλόκληρο τὸ ἔργο του. Ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὰ τὸ ἐκφράζει στὸ γνωστὸ 125ο κεφάλαιο τοῦ ἔργου του «Die fröhliche Wissenschaft»²⁰, ὅπου διηγεῖται γιὰ «τὸν τρελλὸ ἐκεῖνο ἄνθρωπο», ποῦ ἓνα ἡλιόλουστο πρωῒνὸ μὲ ἀναμμένο ἓνα φανάρι περιερχόταν τὴν ἀγορὰ καὶ φώναζε: «Γυρεύω τὸ Θεό! Γυρεύω τὸ Θεό!». Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς παρευρισκομένους ποῦ δὲν πίστευαν στὸ Θεὸ ἔξεσπασαν, λέγει, στὰ γέλια καὶ τὸν ρωτοῦσαν: Μήπως ὁ Θεὸς χάθηκε; Μήπως ἔχασε τὸ δρόμο του, ὅπως ἓνα μικρὸ παιδί; Μήπως κρύφθηκε ἢ μήπως φοβᾶται; Μήπως ναυάγησε ἢ μήπως τέλος πάντων ἔφυγε καὶ πῆγε σ' ἄλλη χώρα; Στις ἐρωτήσεις αὐτὲς δίδει ὁ τρελλὸς τὴν ἀπάντηση: «Ποῦ πῆγε ὁ Θεός, φώναξε, θὰ σᾶς τὸ πῶ ἐγώ! Τὸ ν σ κ ο τ ὴ σ α μ ε ἔ μ ε ῖ ς — ἔ σ ε ῖ ς κ ι ἔ γ ὼ! Ὅλοι μας εἴμαστε οἱ δολοφόνου του... Δὲν ὀσφραϊνόμαστε ἀκόμη τίποτε ἀπὸ τὴ σήψη τοῦ Θεοῦ; — καὶ οἱ Θεοὶ σαπίζουν! Ὁ Θεὸς εἶναι νεκρός! Ὁ Θεὸς μένει νεκρός! Κι ἐμεῖς τὸν σκοτώσαμε! Πῶς νὰ παρηγορηθοῦμε ἐμεῖς οἱ ἀρχιδολοφόνου;... Δὲν πρέπει νὰ γίνουμε οἱ ἴδιοι Θεοί, ὥστε νὰ φανοῦμε ἀντάξιοι του;».

Ὁ θάνατος τοῦ Θεοῦ μὲ βάση τὸ χωρίο αὐτὸ παρουσιάζεται ὡς πράξις τῶν ἀνθρώπων· οἱ ἄνθρωποι σκότωσαν τὸ Θεό! Οἱ ἄνθρωποι ὁμως δὲν σκότωσαν πραγματικὰ τὸ Θεὸ — ἀφοῦ ὁ Θεὸς κατὰ τὸν Nietzsche δὲν ὑπάρχει—, ἀλλὰ σκότωσαν τὴν πίστη τους στὸν ἀνύπαρκτο Θεό. Κι ὅπως παλιότερα σύμφωνα μὲ τὴν πίστη στὸ Θεό, ὁ Θεὸς ἦταν ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἀξιῶν τῆς ζωῆς, ἔτσι τώρα μὲ τὸ θάνατο τοῦ Θεοῦ, ἢ καλύτερα μὲ τὸ θάνατο τῆς πίστεως στὸ Θεό, τὴ θέση του παίρνει δικαιοματικὰ ὁ ἄνθρωπος, ποῦ καλεῖται νὰ φανεῖ ἀντάξιος τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἀνύπαρκτος, νεκρὸς τώρα, Θεὸς δὲν εἶναι πιὰ

19. J o h. H i r s c h b e r g e r, Geschichte der Philosophie, Teil 2: Neuzeit und Gegenwart, Freiburg-Basel-Wien 1965, σ. 519.

20. F r. N i e t z s c h e, Die fröhliche Wissenschaft III, 125: Karl S c h l e c h t a (Hg.), Fr. Nietzsche. Werke..., Bd. 2, σ. 126 ἐξ. Πρβλ. καὶ τὸ ἐξ Ἰσου χαρακτηριστικὸ χωρίο ἀπὸ τὸ ἔργο Also sprach Zarathustra, 2: K. S c h l e c h t a (Hg.), Fr. Nietzsche. Werke..., Bd. 2, σ. 278 ἐξ.

ἐμπόδιο τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος εἰσέρχεται ἔτσι σὲ μιὰ νέα, τελείως διαφορετικὴ περίοδο τῆς ἱστορίας, στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τῆς ἐλεύθερης ἐκδιπλώσεως καὶ ἀναπτύξεως τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀρχὴ τῆς «θελήσεως πρὸς τὴ δύναμη» («Der Wille zur Macht») εἶναι ὁ τίτλος ἐνὸς ἀπὸ τὰ κύρια ἔργα τοῦ Nietzsche, ἀλλὰ καὶ ἡ βασικὴ ἰδέα γενικώτερα τῶν ἔργων τῆς πρεσβυτικῆς του ἡλικίας). Ὁ ὑπεράνθρωπος τοῦ Nietzsche εἶναι τὸ μέτρο ὄλων τῶν ἀξιῶν. Εἶναι «ὁ ἄνθρωπος, ποὺ θὰ ἔλθει καὶ γιὰ τοῦ ὁποίου τὴν ἔλευση πρέπει νὰ γίνουν τὰ πάντα. Ἡ ἀπεριόριστη θέλησή του πρὸς τὴ δύναμη, πρὸς τὴν ὀλοκληρωτικὴ αὐταρχία καὶ ἐλευθερία καθίσταται δυνατὴ μόνο μὲ τὸ τίμημα τοῦ θανάτου καὶ τῆς θανατώσεως τοῦ Θεοῦ»²¹.

Ἡ περιπόθητὴ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου γίνεται ἔτσι σὲ τελευταία ἀνάλυση αἰτία θανατώσεως τοῦ Θεοῦ. Τὸ ποῦ ὅμως ὀδηγεῖ ἡ ἐλευθερία καὶ θέληση αὐτῆ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴ δύναμη, γνωρίσαμε πολιτικὰ στὸ πρόσφατο παρελθὸν σὲ παγκόσμια κλίμακα. Τὸ γνωρίζουμε καὶ καθημερινά, γιὰ τὸ σύνθημα τοῦ Nietzsche γιὰ «μεταξίωση ὄλων τῶν ἀξιῶν» (Umwertung aller Werte)²² δὲν ἐπιφέρει μόνο ἀνατροπὴ καὶ διαμφισβήτηση τῶν καθιε-

21. Heinrich Fries (Hg.) Gott. Die Frage unserer Zeit (Theologisches Kontaktstudium, 1) München 1973, σ. 135.

22. Fr. Nietzsche, *Ecce Homo*, 1: K. Schlechta (Hg.), Fr. Nietzsche. Werke..., Bd. 2, σ. 1071. Μὲ τὴ συνεπῆ αὐτὴ ἀπαίτηση ὁ Nietzsche ἀποδείχθηκε ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐκπρόσωπος καὶ θιασώτης τῆς θεωρίας τοῦ ἠθικοῦ σχετικισμοῦ (ethischer Relativismus), ποὺ ἀπορρίπτει, ὡς γνωστόν, τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τοῦ μὲν ὡς ἠθικῆς ἀξίας, τοῦ δὲ ὡς ἠθικῆς ἀπαξίας, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴ δυνατότητα καθολικοῦ ὀρισμοῦ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ καθ' ἑαυτά. Κάθε πράξη ἔχει, σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία αὐτῆ, σχετικὴ μόνο ἀξία: ἡ ἀξία τῆς ἐξαρθάται ἀπὸ τὴν ἀντίληψη περὶ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, ποὺ ἐπικρατεῖ στὸ συγκεκριμένο τόπο καὶ χρόνο.

Ἡ θεωρία αὐτῆ δὲν εἶναι καινοφανής. Ἡ γνωστὴ ἀρχὴ τοῦ σοφιστῆ Πρωταγόρα «πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος» (πρβλ. Πλάτωνος, Κρατύλος 385e 6. Σέξτου Ἐμπεϊρικοῦ, Πυρρώνειοι ὑποτυπώσεις λβ', I, 216: LOEB 273/I, 130. Διογένους Λαερτίου, Βίοι φιλοσόφων 9,51: Long II, 464,15), καθόσον ἀναφέρεται στὸν τομέα τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, ἀπολυτοποιεῖ τὸν ἄνθρωπο ὡς ἠθικὸ κριτήριον καὶ σχετικοποιεῖ ἔτσι κάθε ἀντικειμενικὴ ἠθικὴ ἀξία. Τὸ σχετικισμὸς ἐκφράζει καὶ ὁ Μένων στὸν ὁμώνυμο πλατωνικὸ διάλογο (Πλάτωνος, Μένων, 72a 2 ἐξ.). Στὴν ἴδια θεωρία καταλήγει τέλος καὶ ἡ ἀπόρριψη τοῦ «φύσει ἀγαθοῦ» ἀπὸ τὸ σκεπτικιστὴ Σέξτο Ἐμπεϊρικό (Πρὸς ἠθικούς, 78: LOEB 311/III, 422).

Μὲ τὴν ἀπαίτησή του ὁ Nietzsche γιὰ «μεταξίωση ὄλων τῶν ἀξιῶν» πρόβαλε, ὅπως παρατηρεῖ ὁ N. Hartmann (Ethik, Berlin-Leipzig 1935, σ. 42), τὴν «περὶ μοιραία πλάνη, ποὺ ἀνακαλύφθηκε» ὡς σήμερα (der verhängnisvollste Entdeckerirrtum), γιὰ τὴν «ὄταν οἱ ἀξίες ἐπιδέχονται μεταξίωση, τότε ἐπιδέχονται καὶ ὑποτίμηση» εἶναι ἐπιδεικτικὲς δημιουργίας καὶ καταστροφῆς: εἶναι ἔργο ἀνθρώπινο, αὐθαίρετο, ὅπως οἱ σκέψεις καὶ οἱ φαντασίες». Ἀντίθετα πρὸς τὸ Nietzsche, ὁ Hartmann ἐπεξεργάσθηκε συστηματικὰ τὴν ἠθικὴ τῶν ἀξιῶν (Wertethik) ποὺ εἰσήγαγε ὁ Max Scheler ἰδιαίτερα μὲ τὸ μνημειώδες ἔργο του: *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. Neuer Versuch der Grund-*

ρωμένων και καταξιομένων πατροπαραδότων αξιών, αλλά και δημιουργεί ένα δυσαναπλήρωτο κενό και χάος, μέσα στο οποίο ταλανίζεται και αυτοβουκαλίζεται πολλές φορές ο σημερινός άνθρωπος με το συναίσθημα, ότι μετά τη διακήρυξη του θανάτου του Θεού έγινε πλήρως ελεύθερος.

legung eines ethischen Personalismus, Bern-München 1966 (1η έκδοση 1919). 'Η αξιολογική ήθικη φαινομενολογικής κατευθύνσεως (Scheler, Hartmann) διακρίνεται από την τυπική ήθικη (formale Ethik) των Νεοκωντιανών της σχολής της Βάδης (Windelband, Rickert), χωρίς να την αντιστρατεύεται. Διαφέρει από την τυπική ήθικη, γιατί εξετάζει και αναλύει την ήθικη ζωή του ανθρώπου ως προς τις ήθικες αξίες, την ουσία, τον τρόπο έκδηλώσεως, τη σχέση και ιεραρχική τους θέση, ενώ η τυπική ήθικη στηρίζεται σε κάποια αρχή, π.χ. την κατηγορική προσταγή του Kant, με βάση την οποία ο άνθρωπος καλείται να ενεργήσει σε κάθε στιγμή και ν' αντιμετώπισει κάθε περίπτωση.

'Αναλυτικότερα για τον ήθικό σχετικισμό πρβλ. J. H e s s e n, Lehrbuch der Philosophie. 2. Band: Wertlehre, München-Basel 1959, σ. 137 εξ. Σύντομη παρουσίαση της θεωρίας του σχετικισμού με ταυτόχρονη κριτική των απόψεων των Scheler και Hartmann βλ. Ε. Παπανούτσου, 'Ο κόσμος του πνεύματος. Β', 'Ηθική, 'Αθήνα 1970, σ. 344 εξ. 'Ο Παπανούτσος αποδέχεται την αρχή της σχετικότητας των ήθικων αξιών, όταν λέγει: «'Η αρχή αυτή (της σχετικότητας) έχει αναμφισβήτητη εφαρμογή και στις μορφές της ήθικης ζωής, αρκεί μόνο να θεμελιωθεί και ν' αποσαφηνισθεί με πνεύμα κριτικό» (σ. 345). Δεν τόν ενδιαφέρει η ύπαρξη των αξιών, που ως απόκοσμες ποιότητες, «βρίσκονται έξω από την τροχιά της πολυώδυνης ανθρώπινης ιστορίας, αναλλοίωτες και υπερβατικές» (σ. 351), αλλά «η πραγμάτωσή τους μέσα στην ατομική και στη συλλογική ζωή, η είσοδος και η ενσάρκωσή τους μέσα στην 'Ιστορία του ανθρώπου, αφού τότε αρχίζουν να υπάρχουν εγκόσμια και ανθρώπινα, όταν με την είσοδό τους στο στίβο της 'Ιστορίας παίρνουν εγκόσμιο και ανθρώπινο, πραγματικό περιεχόμενο και ως 'άγαθά' πιά γίνονται κίνητρα και οδηγοί της ζωής» (σ. 352).

'Ο κριτικός μελετητής οφείλει κατ' αρχή ν' αναγνωρίσει και ομολογήσει την αναντίρρητη σημασία της «πραγματώσεως» των αξιών στη ζωή και στην 'Ιστορία: θα διερωτηθεί όμως, μήπως είναι λάθος να μιλάμε περί «πραγματώσεως» και «είσοδου» στην ατομική και συλλογική ζωή πραγμάτων, τὰ ὅποια καθ' ἑαυτὰ και ἐκτὸς τῆς ζωῆς και τῆς 'Ιστορίας «εἶναι ἀδειαὰ σχήματα ὅπου μπορεῖ νὰ χωρέσει τὸ πιὸ ποικίλο περιεχόμενο, και ἀπλᾶ ὀνόματα με ἀναρίθμητες σημασίες, ἐπομένως πλάσματα χωρίς τίποτα τὸ οὐσιαστικὸ και τὸ ζωντανὸ μέσα τους» (σ. 353); Μήπως θὰ ἦταν συνεπές, ἐφόσον ἀπορρίπτονται οἱ ἀξίες καθ' ἑαυτές, νὰ μὴ γίνεαι λόγος περὶ «είσοδου» στη ζωή, ἀλλὰ περὶ συστάσεως ἢ τρόπου δημιουργίας τους;

Περὶ σσότερο, νομίζω, συνεπῆς παρουσιάζεται και ὀλιγότερα προβλήματα δημιουργεῖ ἢ παραδοχὴ τῶν πλατωνικῶν ἐπὶ παραδειγματι ἰδεῶν ἢ τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι δυνατὸν νὰ ἐρεῖδονται οἱ ἀξίες. 'Η καινὴ ἐντολὴ τῆς ἀγάπης στὸ χριστιανισμὸ ἔχει ἀρκούντως καθωρισμένο περιεχόμενο και ἔξω ἀπὸ τὴ ζωὴ, γιατί ἀποτελεῖ τὸ κατ' ἐξοχὴν ὄνομα και τὴν πιὸ ἐπιτυχητὴ καταφατικὴ περιγραφή τοῦ Θεοῦ (1 'Ιω. 4,8). Καθόσον λοιπὸν βιώνεται ἀπὸ τοὺς χριστιανούς και χαρακτηρίζει τις σχέσεις τους, ἔχουμε πραγμάτωση ἀξίας που βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τοὺς ἴδιους και ἀντανακλᾷ τὴν ἀγάπη τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο (1 'Ιω. 4,19). Τὸ ἴδιο θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ λεχθεῖ και γ.ὰ τὴν ἀρετὴ π.χ. τῆς δικαιοσύνης στὸν Πλάτωνα. 'Οντολογικῶς νοεῖται ἐκτὸς τῆς πολιτείας ἢ τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς, στὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν. 'Απὸ ἐκεῖ ἀντλεῖ τὸ οὐσιαστικὸ της περιε-

Β'. Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως στὴν πατερικὴ σκέψη.

Ἀρχίζω μὲ τὶς ἀκόλουθες τέσσερις διαπιστώσεις, ποὺ ἀναφέρονται μὲν στὰ ὅσα μέχρι τώρα ἐλέχθησαν, ἀποτελοῦν ὅμως καὶ μιὰ σύγκριση μὲ αὐτὰ, ποὺ διδάσκουν ὁ Χριστιανισμὸς καὶ οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας.

1. Διαμετρικὰ ἀντίθετη πρὸς τὶς ἀπόψεις τοῦ Nietzsche εἶναι ἡ περὶ ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τοῦ Χριστιανισμοῦ. Στὸ Nietzsche ἡ ἐλευθερία προϋποθέτει τὸ θάνατο τοῦ Θεοῦ καὶ εἶναι τρόπον τινὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς θανατώσεως τοῦ Θεοῦ. Στὸ Χριστιανισμὸ τὸναντίον ἡ ἐλευθερία πηγάζει ἀπὸ τὸ Θεό· εἶναι δῶρο τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπροίκισε τὸν ἄνθρωπο μὲ λογικὴ ψυχὴ καὶ τὸν δημιουργήσε ἐξ ὑπαρχῆς ἐλεύθερο. Ὁ Θεὸς ἄρα γιὰ τὸ Χριστιανισμὸ δὲν εἶναι ἐμπόδιο, ἀλλ' ἀντιθέτως δωρητὴς καὶ πηγὴ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐκδήλωση καὶ διάπτυση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀπαιτεῖ γι' αὐτὸ τὴν ἐξόντωση τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τὴ θανάτωση τῆς ἁμαρτίας. Ὅπως γράφει ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, ἡ ἁμαρτία «ἐλυμῆνατο τὴν ἐλευθερίαν καὶ διέφθειρε τὴν ἀπὸ τῆς φύσεως δεδομένην ἀξίαν καὶ τὴν δουλείαν ἐπεισήγαγεν»²³.

2. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν δὲ μετατίθεται, ὅπως στὸν Πλάτωνα, σὲ κάποιον προϋπαρκτικὸ στάδιο τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ συνδέεται ἀπ' εὐθείας μὲ τὴν ἐπὶ γῆς ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ὑπάρχει μὲν κάποια ἀναλογία (γιὰ τὸν Πλάτωνα ἡ ἐλευθερία περιορίζεται, ἔνεκα τῆς ἐκλογῆς ὑπὸ τῆς ψυχῆς τοῦ ἑαυτῆς δαίμονα — γιὰ τὸν χριστιανισμὸ ἔνεκα τῆς ἐκλογῆς τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ κακοῦ κυρίως στὴν προπτωτικὴ τῆς κατάστασις), ὅμως ἡ ἀναλογία αὕτη διαλύεται ὀλοσχερῶς ἐν ὄψει τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ ἄνθρωπος κατὰ Πλάτωνα δὲν ἔχει στὴν ἐπίγεια ζωὴ ἄλλη ἐκλογή, παρὰ τὴν ὑποταγὴν στὴν Ἀνάγκη καὶ τὴν διάπραξη τῶν «ἐπικλωσθέντων»· κατὰ τοὺς πατέρες ὅμως τῆς Ἐκκλησίας ὁ ἄνθρωπος παρὰ τὸ βᾶρος τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας καὶ τῆς πτώσεως τίθεται συνεχῶς πρὸ τῆς ἐκλογῆς τῆς ἁμαρτίας ἢ τῆς ἀρετῆς, τοῦ κακοῦ ἢ τοῦ καλοῦ, ἰδιαίτερώς μετὰ τὴν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ.

3. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ὅτι ὁ ἄνθρωπος τίθεται συνεχῶς πρὸ τῆς ἐκλογῆς

χόμενο. Βλ. σχετικῶς καὶ H. J. K r ä m e r, *Arete bei Platon und Aristoteles. Zum Wesen und zur Geschichte der platonischen Ontologie*, Heidelberg 1959, σ. 87, σημ. 101.

Γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν καὶ τὴν ἱεραρχία τους πρβλ. Ε. Θεοδώρου, *Κριτικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Ἐρησκείας καὶ Γνώσεως—Συμβολὴ εἰς τὴν Φιλοσοφίαν τῆς Ἐρησκείας καὶ τὴν Χριστιανικὴν Ἀπολογητικὴν*, Ἀθήναι 1956, σ. 26-32. Τοῦ Ἰδίου, Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριφίδου, Ἀθήναι 1958, σ. 91 ἐξ., 114 ἐξ. Τοῦ Ἰδίου, Ἀξία, ἐν: ΘΗΕ, τ. 2, στ. 1008-1015.

23. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Εἰς τὴν Γένεσιν* 29,6: PG, 53, 270.

μεταξύ κακοῦ καὶ καλοῦ, οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας δὲν περιορίζουν τὸν ἀριστοτελικὸ ὄρο «προαίρεσις» στὴν ἐκλογή καὶ προτίμηση μόνο τοῦ «προβεβουλευμένου», ἦτοι αὐτοῦ ποῦ κριθῆκε προηγουμένως ὡς ἠθικὰ καλὸ καὶ ὀρθὸ ὑπὸ τοῦ λόγου —ὅπως δίδασκε ὁ Ἀριστοτέλης—, ἀλλὰ τὸν διευρύνουν, καὶ μὲ τὸν ὄρο αὐτὸ ἀποδίδουν τόσο τὴν ἐκλογή τοῦ καλοῦ, ὅσο καὶ τοῦ κακοῦ. Πολὺ ὀρθὰ κάνουν γι' αὐτὸ λόγο οἱ Πατέρες καὶ περὶ «κακῆς προαιρέσεως», τονίζοντας ὅτι ἡ «προαίρεσις οὐ δύναται εἶναι ἄνευ τῆς ἐπ' ἄμφω ῥοπῆς»²⁴.

4. Σ' ἀντίθεση πρὸς τὴ διδασκαλία τῶν Στωικῶν, κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι φαινομενικὴ μόνον (ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος, ὅπως ὁ σκύλος τοῦ παραδείγματος, «πάντως ἀναγκασθῆσεται») ὑπὸ τῆς εἰμαρμένης), διατηρεῖ ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν Πατέρων πλήρως τὴν ἐλευθερία του καὶ μπορεῖ νὰ ἀντιταχθεῖ στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ — ἄλλο ἂν ἡ ἐκλογή του αὐτῆ σημαίνει γι' αὐτὸν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ ἠθικὸ πνευματικὸ θάνατο. «Ὅμως μεταξὺ τῆς διδασκαλίας τῶν Στωικῶν καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ περὶ ἐλευθερίας ὑπάρχει καὶ μιὰ ἀναλογία, ποῦ προφανῶς ἀποτελεῖ τὴν ἀχίλλειο πτέρνα τοῦ προβλήματος καὶ παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα τῆς διαλέξεως αὐτῆς: πρόκειται γιὰ τὴν ἀποψη, ποῦ ὑποδηλώθηκε προηγουμένως καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ σκύλος τοῦ παραδείγματος, ποῦ ἀκολουθεῖ ἐκουσίως τὸ ὄχημα, «ποιεῖ καὶ τὸ αὐτεξούσιον μετὰ τῆς ἀνάγκης», πραγματοποιοῦ δὴ λαδὴ τὴν ἐλευθερία, ὑπακούοντας ταυτόχρονα στὶς ἐπιταγὰς τῆς εἰμαρμένης. Μήπως δὲν ἔχουμε κάποια παρόμοια ἀποψη καὶ στὴν περὶ ἐλευθερίας διδασκαλία τῶν Πατέρων; Δὲ μιλάμε γιὰ ἐλευθερία μόνο, ὅταν συντασσόμαστε μὲ τὶς ἐντολὰς τοῦ Εὐαγγελίου, ἐνῶ στὴν περίπτωσι ἐναντιώσεως καὶ ἀνυπακοῆς κινούμαστε πρὸς τὴν ἀνελευθερία καὶ τὴ δουλεία; Στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ ὅμως θὰ ἐπανέλθω στὸ τελευταῖο μέρος τῆς διαλέξεως αὐτῆς, ἀφοῦ πρὶν καὶ στὴ συνέχεια ἐκθέσω μὲ κάθε δυνατὴ συντομία ὀρισιμένες πτυχὰς τοῦ ζητήματος τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως στὴν πατερικὴ σκέψη.

Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ σημειωθεῖ, πὼς στοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως καὶ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ὁ ὄρος ἐλευθερία τῆς βουλήσεως εἶναι ἄγνωστος. Ἄντ' αὐτοῦ χρησιμοποιοῦν οἱ Πατέρες τὸν σχεδὸν ταυτόσημο στωικὸ ὄρο «αὐτεξούσιον» ἢ «αὐτεξουσιότης». Σύμφωνα μὲ ἓνα ὄρισμό, ποῦ μᾶς παρέδωκε ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς καὶ τὸν ἀποδίδει στὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα²⁵, ἡ αὐτεξουσιότης εἶναι «νοῦς κατὰ φύσιν κινούμενος

24. Πρβλ. Νικολάου Καβάσιλα, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς 5: PG, 150, 638A. Βλ. καὶ τὰ συναφῆ πατερικὰ χωρία ποῦ συγκέντρωσα στὴν ἐργασία μου: Θ. Νικολάου, Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως καὶ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 68 ἐξ.

25. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Περὶ προνοίας, ἀποσπ. 40 (Μαξι-

ἡ νοερά τῆς ψυχῆς κίνησις αὐτοκρατῆς). Τὸ αὐτεξούσιο δὲν εἶναι ὁ νοῦς καθ' ἑαυτὸν, ἀλλὰ καθόσο βρίσκεται σὲ κίνηση. Αὐτὸ σημαίνει πρῶτον, ὅτι ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως συνδέεται στενά μὲ τὴ λογικὴ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου, τὸ νοῦ. Ὁ νοῦς ἢ λόγος τοῦ ἀνθρώπου (συχνὰ καλεῖται ἐπίσης λογικόν, λογιστικόν, ἡγεμονικόν κ.τ.λ.), πού ἔχει ἐνθεθεῖ στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ Θεό, εἶναι ἡ πηγὴ ἐλευθερίας, ἀφοῦ σ' αὐτὸν ἐνυπάρχει καὶ ἀπὸ αὐτὸν προέρχεται ἡ βούληση καὶ ἡ «προαιρετικὴ δύναμις». Ἡ βούληση εἶναι μάλιστα ἡ πρώτη καὶ σημαντικώτερη δύναμη τοῦ νοῦ, ἐνῶ οἱ ἄλλες λογικὲς δυνάμεις «τοῦ βούλεσθαι διάκονοι πεφύκασιν»²⁶. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐναρμονίζουν οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας τὶς ἀπόψεις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀφ' ἑνός, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ ὁ λόγος, καὶ τὴ διδασκαλίαν τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἰδιαιτέρως τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἀφ' ἑτέρου, πού τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου διαβλέπει στὴ βούληση²⁷. Ὡς κίνηση τοῦ νοῦ ἡ αὐτεξουσιότητα ἔχει ὡς δεύτερο χαρακτηριστικόν, ὅτι δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ παράγοντες ἔξω ἀπὸ τὸ νοῦ, ἀλλὰ εἶναι «κατὰ φύσιν» καὶ «αὐτοκρατῆς», ὅπως λέγεται στὸν ὀρισμὸν: εἶναι κίνηση πού συμφωνεῖ μὲ τὴ φύση τοῦ νοῦ καὶ ὁρμάται ἀπ' αὐτὸ πού εἶναι καὶ λέγεται νοῦς. Ἐπομένως πρόκειται γιὰ κίνηση τοῦ νοῦ αὐθόρμητη, αὐτόνομη καὶ ἐλεύθερη.

Ἡ ἐλεύθερη αὐτὴ κίνηση τοῦ νοῦ, δηλαδὴ ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀναφέρεται κατὰ τοὺς Πατέρες στὰ «ἐφ' ἡμῖν», σὲ θέματα δηλαδὴ πού ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο καὶ ὑπόκεινται στὴν ἐξουσία του. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ δὲν ἀρκεῖ ἡ δυνατότητα μιᾶς μόνο ἐκλογῆς, ἀλλὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει ἀπαραιτήτως ἡ δυνατότητα ἐκλογῆς μεταξὺ δύο τουλάχιστο

μ ο υ Ὁ μ ο λ ο γ η τ ο ῦ, 2: PG 91, 276C). Πρβλ. καὶ ἄλλα σχετικὰ χωρία: Θ. Νικολάου, Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως καὶ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 61 ἐξ.

26. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωματεῖς 2,17: BEΠ 7, 336,1 ἐξ. Παρ' ὅλη τῆς τῆ σπουδαιότητα ἡ βούληση δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὶς ἄλλες δυνάμεις τοῦ νοῦ: ἰδιαιτέρως ἰσχύει αὐτὸ σὲ σχέση μὲ τὸ «βουλεύεσθαι». Ἡ «βουλή», ἡ λογικὴ διεργασία πού γίνεται «πράξεως ἕνεκα καὶ διὰ πρᾶξιν» καὶ εἶναι «τὸ κάλλιστον καὶ τιμιώτατον τῶν ἐν ἀνθρώπῳ», ἀποδεικνύει τὸν ἄνθρωπο «ἀρχὴν τῶν ἰδίων ἔργων καὶ αὐτεξουσιον», καθόσον προηγεῖται καὶ ὑπηρετεῖ ἔτσι ἄμεσα τὴ βούληση. Ἡ βουλή ἀξιολογώντας καὶ κρίνοντας τὸ πρακτεῖο ὁδηγεῖ «πρὸς τὸ τέλος», ἤτοι πρὸς τὸ ἀντικείμενο τῆς βουλήσεως, ἐνῶ ἡ βούληση εἶναι «τοῦ τέλους», ἀναφέρεται δηλαδὴ καὶ χαρακτηρίζει αὐτό, πού ἀπὸ τὴ βουλή κρίθηκε ὀρθόν. «Ὅτε οὖν φυσικῶς κινηθῇ αὕτη ἡ λογικὴ ὄρεξις πρὸς τι πρᾶγμα, λέγεται βούλησις» (Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 36: Kottler II, 90 ἐξ. 39: Kottler II, 97). Βλ. καὶ Α. Kallis, Der menschliche Wille in seinem Grund und Ausdruck. Nach der Lehre des Johannes Damaskenos, (Diss.), Münster 1965.

27. Πρβλ. Β. Τατάκη, Θέματα χριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς φιλοσοφίας, Ἀθῆναι 1967, σ. 125. Θ. Νικολάου, Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως καὶ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 66.

πραγμάτων, τὰ ὅποια ὄχι μόνο διαφέρουν καὶ εἶναι ἀντίθετα μεταξύ τους, ἀλλὰ καὶ τῶν ὁποίων μπορούμε νὰ γίνουμε κύριοι. Καὶ εἶναι μὲν ἀλήθεια, ὅτι ἡ βούληση τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ θεωρητικὰ νὰ ἐκδηλωθεῖ καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴς δυνατότητές του νὰ ἐκτελέσει αὐτὸ πού θέλει. Ἐπίσης εἶναι φανερό, ὅτι ἡ ἐκτέλεση εἶναι καὶ ζήτημα προσπάθειας καὶ ἀσκήσεως. "Ὁμως αὐτὸ πού τελικὰ ἔχει σημασία εἶναι ὁ τρόπος ζωῆς. Ἡ ζωὴ δηλαδὴ καθ' ἑαυτὴ καὶ ὁ τρόπος ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ κέντρο ἀναφορᾶς τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας. Ἡ γιὰ νὰ τὸ ποῦμε διαφορετικὰ ἢ ἐλεύθερη βούληση τοῦ ἀνθρώπου καθορίζει τὸν τρόπο ζωῆς καὶ τὴς πράξεις του. Ἰδιαίτερα ἰσχύει αὐτὸ σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν ἠθικὴ πράξη. Πεισιμύητοι οἱ Πατέρες γιὰ τὴν ἀλήθεια αὐτὴ καὶ ἔχοντας ὡς στόχο τὴν τόνωση καὶ ἐνίσχυση τῆς θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου δὲν διστάζουν νὰ τονίσουν: «Θέλε... καὶ δυνήσῃ»²⁸. "Ὅταν ὑπάρχει ἡ θέληση, βρίσκεται καὶ ὁ τρόπος, ὥστε νὰ πραγματοποιηθεῖ αὐτὸ πού θέλουμε. Ἡ βουλησιαρχικὴ αὐτὴ ἀντίληψη ἀναφέρεται, ὅπως εἶπαμε, στὴν ἠθικὴ πράξη καὶ αὐτὸ σημαίνει, πὼς δὲν εἶχε ἀπεριόριστὴ ἰσχύ. Εἶναι περισσότερο ἐποικισδομητικὴ παρότρυνση καὶ λιγώτερο ἐκτίμηση τῶν ἀντικειμενικῶν δυνατοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἐν ὄψει τοῦ πραγματικοῦ αὐτοῦ περιορισμοῦ δὲν ἐκπλήσσει ἡ προσπάθεια ὀριοθετήσεως ἀπὸ χριστιανικὴ σκοπιὰ ἀνάμεσα στὴν ἐλευθερία τῆς βουλήσεως καὶ στὴς δυνατότητες ἐκτελέσεως αὐτοῦ πού θέλουμε. Εἶναι ὅμως φυσικὸ, ὅτι μιὰ τέτοια ὀριοθέτηση μόνο σχηματικὸ χαρακτηριστὴρα μπορεῖ νὰ ἔχει, ἀν δὲ θέλουμε νὰ καταστήσει ἀνιαρὴ καὶ ἄχρηστὴ περιπτώσιολογία. Τὸ σχῆμα, πού μᾶς ἔχει παραδοθεῖ²⁹ ἐν προκειμένῳ, διαλαμβάνει τὴς ἀκόλουθες τρεῖς περιπτώσεις:

1. Ἡ μὴ ἐκτέλεση μιᾶς πράξεως εἶναι δυνατὸ νὰ ὀφείλεται τόσο στὸ ὅτι δὲ θέλουμε ὅσο καὶ στὸ ὅτι δὲ δυνάμεθα ταυτόχρονα. Παραδείγματός χάριν δὲ μπορούμε νὰ πετάξουμε· γνωρίζοντας ὅμως τὴ φυσικὴ αὐτὴ ἀδυναμία μας, ἀποφεύγουμε καὶ νὰ θέλουμε· παύει ἔτσι κάτι τέτοιο νὰ ἀποτελεῖ ἐπιδιωκτὸ ἀγαθόν.

2. Ἡ μὴ ἐκτέλεση μιᾶς πράξεως εἶναι δυνατὸ νὰ ὀφείλεται στὸ ὅτι δὲν δυνάμεθα, καὶ ἀν ἀκόμη θέλουμε κάτι διακαῶς. Ἄν ὑποθεθεῖ, πὼς θέλουμε

28. Πρβλ. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωματεῖς, 2,17: ΒΕΠ 7, 336, 2-3. Τὴς ὁ σφζόμενος πλούσιος: ΒΕΠ 8, 355, 33 ἐξ. Ἰωάννου Χρυσόστομου, Εἰς Ματθ. ὁμ. 49,4: ΡΓ 58, 500: «ἀρκεῖ θελήσει, καὶ τὸ πᾶν ἔγνωσται». Εἰς Ἀνδριάντας 8,3: ΡΓ 49, 186: «τὸ πᾶν ἐπὶ τῇ προαιρέσει κείται». Εἰς Ἀ' Θεσσα., 5,4: ΡΓ 62, 428. Βλ. σχετικὰ καὶ Th. Nikolaou, Der Neid bei Johannes Chrysostomus unter Berücksichtigung der griechischen Philosophie, Bonn 1969, σ. 27.

29. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωματεῖς 2,17: ΒΕΠ 7, 335, 32 ἐξ. Πρβλ. καὶ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 36 ἐξ.: Kottler II, 90 ἐξ.

νὰ γίνουμε «φύσει» καὶ «κατ' οὐσίαν» ὅπως ὁ Κύριος, τοῦτο εἶναι ἀδύνατο. Καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ γίνουμε ὅπως ὁ Κύριος, γιατί εἶναι ἀδύνατο νὰ γίνουμε ἀτίδιοι, νὰ γνωρίσουμε τὸ λόγο τῶν ὄντων καὶ νὰ γίνουμε «φύσει» υἱοὶ τοῦ Θεοῦ Πατρός.

3. Ἡ μὴ ἐκτέλεση μιᾶς πράξεως εἶναι δυνατὸ νὰ ὀφείλεται μόνο στὸ ὅτι δὲν θέλουμε νὰ πράξουμε κάτι, ἂν καὶ μπορούμε. Ἐπὶ παραδείγματι σὲ μιὰ δεδομένη στιγμή δὲν θέλουμε νὰ κολυμβήσουμε, ἂν καὶ δυνάμεθα. Ὡσαύτως δὲν θέλουμε νὰ γίνουμε μέτοχοι τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, νὰ γίνουμε δηλαδὴ ὅπως ὁ Κύριος, ὄχι «φύσει», ἀλλὰ «θέσει», καίτοι μπορούμε.

Ἡ ὅλη διδασκαλία τῶν Πατέρων περὶ ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως συγκεντρώνεται στὴν τρίτη αὐτῆ ἐκδοχή. Περιστρέφεται δηλαδὴ στὸ γεγονός τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, τὴν ὁποία μπορούμε νὰ οἰκειωθοῦμε, ἀρκεῖ νὰ τὸ θελήσουμε.

Γ'. Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως στὴ σχέση της μὲ τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρία.

Ὅπως ὑποδηλώθηκε καὶ προηγουμένως, ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου συνδέεται κατ' ἀρχὴν μὲ τὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ πηγάζει ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Θεό. Μὲ τὴ βασικὴ αὐτὴ ἀντίληψη συμφωνοῦν καὶ οἱ ἐξῆς δύο γενικὲς ἀνθρωπολογικὲς ἀπόψεις τῶν Πατέρων:³⁰

- α) ὅτι ὁ Θεὸς δημιούργησε τὸν ἄνθρωπο γιὰ τὴ ζωὴ καὶ ὄχι γιὰ τὴν ἀπώλεια· καὶ
- β) ὅτι ἡ Θεία πρόνοια καὶ φιλανθρωπία προέβλεψε τὰ μέσα, μὲ τὰ ὁποία ὁ ἄνθρωπος καὶ μετὰ τὴν πτώση θὰ μπορούσε νὰ οἰκειωθεί τὴ χάρη τοῦ Θεοῦ, ν' ἀνακτήσει καὶ πάλι τὴν ἐλευθερία του καὶ νὰ σωθεῖ.

Τὸ κατ' ἐξοχὴν μέσο καὶ τὸ ἀποκορύφωμα τῆς φιλανθρωπίας τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ τὸ ἀπολυτρωτικὸ ἔργο τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Τὸ αὐτεξούσιο τοῦ ἀνθρώπου ἔχει γι' αὐτὸ ἄμεση καὶ πολυμερῆ σχέση μὲ τὸ μοναδικὸ αὐτὸ γεγονός στὴν πανανθρώπινη ἱστορία.

Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν παντοδυναμία καὶ τὴν πρόνοια τοῦ Θεοῦ καὶ οὔτε αἴρεται ἢ περιορίζεται ἀπὸ τὴν πρόγνωση καὶ τὸ θεῖο προορισμό. Στὸ εἶναι καὶ τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ, στὸν «ὄντως ὄντα Θεὸν» προσιδιάζει ἡ ἀπεριόριστη δύναμή του νὰ πράξει ὅ,τι θέλει. Ὁ Θεὸς εἶναι παντοκράτωρ καὶ παντοδύναμος καὶ ἐνε-

30. Πρβλ. Β. Anagnostopoulos, Das Zeugnis der Väter vom Menschen, ἐν: Kirchliches Aussenamt (Hg.), Das Bild vom Menschen in Orthodoxie und Protestantismus, Stuttgart 1974, σ. 26.

γεῖ ὅ,τι βούλεται, χωρίς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπιτελέσει κάτι ποῦ ἀντιτίθεται στὴ φύση του καὶ συνεπῶς στὴ βούλησή του. Τὸ γεγονός, ὅτι ἡ θεία παντοδυναμία, ἡ οὐσιαστικὴ αὐτὴ ιδιότητα τοῦ Θεοῦ, δὲν ἐπεκτείνεται καὶ σὲ πράξεις ποῦ ἀντίκεινται στὴ θέλησή του, ἐξαιρεῖ τὴν ἐπίσης κεφαλαιώδη ιδιότητα τῆς ἐλευθερίας τοῦ Θεοῦ, δηλαδὴ τὴν αὐτεξουσιότητά του. Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι μόνον παντοδύναμος, ἀλλὰ καὶ αὐτεξούσιος. Γι' αὐτὸ δὲν πράττει ὅσα δύναται, ἀλλ' ὅσα θέλει. Στὴ θέλησή του ὑπόκειται καὶ ἀπ' αὐτὴν ἀπορρέει ἡ ἀγαθότητα καὶ ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς εἶναι ἀγαθὸς καὶ προνοεῖ γιὰ τὰ πλάσματά του, ἐπειδὴ τὸ θέλει: «οὔτε γὰρ ὁ Θεὸς ἄκων ἀγαθὸς ὄν τρόπον τὸ πῦρ θερμαντικόν (ἐκούσιος δὲ ἡ τῶν ἀγαθῶν μετάδοσις αὐτῶ, καὶν προλαμβάνη τὴν αἴτησιν) οὔτε μὴν ἄκων σωθήσεται ὁ σωζόμενος... οὐκ οὐκ ὁ Θεὸς ἀνάγκη ἀγαθοποιεῖ, κατὰ προαίρεσιν δὲ εὖ ποιεῖ τοὺς ἐξ αὐτῶν ἐπιστρέφοντας»³¹. Ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῶν ἀγαθῶν τοῦ Θεοῦ εὐεργεσιῶν ἀπὸ μέρους τοῦ ἀνθρώπου, γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, ποῦ εἶναι ἔκφραση τῆς ἀγαθότητας καὶ αὐτεξουσιότητας τοῦ Θεοῦ, τότε δὲν ἐπεμβαίνει ἡ παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ, γιατί κάτι τέτοιο θὰ σήμαινε βία καὶ ἐξαναγκασμό. Οὔτε ὅμως καὶ αὐτὴ ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ παρεμβαίνει ἐπὶ τοῦ προκειμένου, γιατί τότε ὁ ἄνθρωπος θὰ σωζόταν, χωρίς νὰ τὸ θέλει. Ἐναντι τῆς παντοδυναμίας καὶ τῆς προνοίας τοῦ Θεοῦ ὀρθώνεται ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ὄχι ὡς διεκδίκηση καὶ ἀνθρώπινο κατόρθωμα, ἀλλὰ ὡς δῶρο τοῦ Θεοῦ ἀναφαίρετο, πρωταρχικὸ καὶ καθ' ὅλα σεβαστό. Τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου τὴν σέβεται ὁ Θεός, γιατί ὁ ἴδιος τοῦ τὴν ἔδωκε αὐτεξουσίως. Εἶναι τόσο θεμελιώδης ἡ ἀλήθεια αὐτὴ, ὅσο βασικὴ εἶναι καὶ ἡ πίστη σὲ Θεὸ προνοητὴ. Ὁ Θεὸς ἀναδεικνύεται Θεὸς προνοητῆς, κυβερνήτης καὶ συντηρητῆς τοῦ ἀνθρώπου, ὄχι ἐπειδὴ ἀσκεῖ βία καὶ καταναγκασμό, ἀλλ' ἀκριβῶς ἐπειδὴ παρέχει στὸν ἄνθρωπο τὰ μέσα σωτηρίας καὶ τὸν ἀφήνει ταυτόχρονα ἐλεύθερο νὰ οἰκειωθεῖ ἢ ν' ἀρνηθεῖ τὶς εὐεργεσίες του. Ἐπιγραμματικὰ ἐκφράζει τὴν θέση αὐτὴ ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ καταφάσκει ἔτσι ὀριστικὰ τὸ αὐτεξούσιο τοῦ ἀνθρώπου σὲ σχέση μὲ τὴν πρόνοια τοῦ Θεοῦ, ὅταν λέγει: «τὰ ἐφ' ἡμῖν οὐ τῆς Προνοίας ἐστίν, ἀλλὰ τοῦ ἡμετέρου αὐτεξουσίου»³².

Ἡ κατάφαση αὐτὴ δὲν ἰσχύει μόνον γιὰ τὸν ἄνθρωπο πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση ἢ τὸν ἐν Χριστῷ ἀνακαινισθέντα, ἀλλὰ —ἀν καὶ κάπως περιορισμένα—

31. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωματεῖς 7,7: ΒΕΠ 8, 264, 16 ἐξ. Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος: ΒΕΠ 8, 355, 38 ἐξ. Πρβλ. καὶ Th. Nikolaou, Die Willensfreiheit bei Klemens von Alexandrien, Φιλοσοφία, 7 (1977) 397.

32. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 43: Kottler II, 101. Πρβλ. καὶ Λ. Μπενάκη, Βυζαντινὴ φιλοσοφία: Κατάφαση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου («αὐτεξουσίου») καὶ ἀναγωγή τῆς ἀναγκαιότητας στὴν βούλησι, καὶ δύναμη τοῦ Θεοῦ («Θεία Πρόνοια»), «Πρακτικὰ» τοῦ Ἐ' Διεθνoῦς Ἀνθρωπιστικοῦ Συμποσίου Ἀθηνῶν-Πηλίου 1981, Ἀθήνα 1984. σ. 164.

καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο μετὰ τὴν πτώση. Κι ἐνῶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ὀρθόδοξη Ἀνατολή μετὰ τὴν διδασκαλία τῆς αὐτῆς διατήρησε μιὰ αἰσιόδοξη ἀντίληψη γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἡ χριστιανικὴ Δύση τόνισε παρὰ τὸ δέον τὶς συνέπειες τῆς πτώσεως καὶ ἐκμηδένισε σχεδὸν τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ὑπερτονισμὸς τοῦ κακοῦ στὸν ἄνθρωπο ἀρχίζει γιὰ τὴν λατινικὴ Δύση ἤδη μετὰ τὸν Τερτυλλιανό. Κυρίως ὅμως εἶναι ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος ἐκεῖνος, πού ἐμβάθυνε συστηματικὰ στὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ καὶ τῆς ἀμαρτίας καὶ συνέβαλε ἀποφασιστικὰ σὲ μιὰ ἀπαισιόδοξη κι ἑτεραρχικὴ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐκτίμηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν δυνατοτήτων του γιὰ τὶς ἐπερχόμενες γενεές θεολόγων καὶ φιλοσόφων τῆς Δύσεως. Ἡ ἐκτίμηση αὐτὴ συνσιφίζεται στὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ πεσόντος ἀνθρώπου ὡς *massa damnata* (μάζα καταδικασμένη)³³. Ὁ Αὐγουστίνος κατέληξε στὴν ἑτεραρχικὴ αὐτὴ ἀντίληψη καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς διενέξεώς του μετὰ τὸν Πελάγιο ὅπως καὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Ρώμης ὑπὸ τοῦ Ἀλαρίχου τὸ 410. Καὶ ἐνῶ οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα προσπάθησαν ν' ἀπαμβλύνουν κάπως τὶς ἀκρότητες τοῦ Αὐγουστίνου, οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Μεταρρυθμίσεως ὑπερακόντισαν τὶς ὑπερβολές του καὶ τάχθηκαν ὑπὲρ τῆς πλήρους ἑτεραρχίας.

Στὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολή δὲν βρῆκαν ἀπήχηση οἱ δοξασίες τοῦ Αὐγουστίνου, οὔτε ὅμως ἐκεῖνες τοῦ Πελαγίου ἢ τοῦ λεγόμενου Ἡμιπελαγיאτισμοῦ. Οἱ Ἕλληνες πατέρες ὑπεραμύνθηκαν τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὑποστήριξαν μιὰ ὑγιῆ «συνεργία», σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μὲν ἀντικειμενικὰ τὸ ἔργο τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἡ οἰκείωσή της ὅμως ἀπαιτεῖ τὴν ὑποκειμενικὴ συγκατάθεση καὶ ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου ὡς σωστικὸς παράγοντας ἀποκλείει κι ὅποιαδήποτε ἔννοια προγνώσεως καὶ προορισμοῦ, πού νὰ προδικάζουν τὴ σωτηρία. Κι ὅτι μὲν ἡ πρόγνωση δὲ συνεπάγεται καὶ προορισμὸ εἶναι εὐνόητο. Ὅτι δὲ καὶ ὁ προορισμὸς δὲ συμβιβάζεται μετὰ τὴν ἐλευθερία ἐκλογῆς καὶ ἀποφάσεως τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἐπίσης εὐεξήγητο: «πάντα μὲν προγινώσκει ὁ Θεός, οὐ πάντα δὲ προορίζει· προγινώσκει γὰρ καὶ τὰ ἐφ' ἡμῖν, οὐ προορίζει δὲ αὐτά»³⁴.

Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς κατήργησε μετὰ τὴν ἐνανθρώπησή του καὶ τὸ ἔργο του, ἰδιαίτερα μετὰ τὸ σταυρικὸ θάνατο καὶ τὴν ἀνάστασή του, «τὸν τὸ κράτος ἔχοντα τοῦ θανάτου, τοῦτ' ἔστιν τὸν διάβολον» (Ἐβρ. 2,14) καὶ ἐλευθέρωσε ἔτσι τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ διαβόλου, ἤτοι τοῦ πνευματικοῦ θανάτου. Ἐτσι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς, πού εἶναι ἡ ζωὴ καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῆς

33. Augustini, Sermo 26, 12, 13: PL 38/1, 201. De civ. Dei 21,12: CSEL 40/11, 541,12.

34. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, 44: Kotter II, 103.

ζωῆς, καλεῖ τὸν ἄνθρωπο νὰ ἐλευθερωθεῖ «ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας» καὶ νὰ δουλωθεῖ «τῷ Θεῷ» (Ρωμ. 6,22). Ἡ ὁρολογία αὐτῆ τοῦ θεοῦ Παύλου ὑποδηλώνει τὸ πρόβλημα ποῦ θίξαμε προηγουμένως. Στὴν περίπτωση δηλαδὴ ποῦ ἐκλέγουμε τὴν ἁμαρτία, προτιμᾶμε τὴν ἀνελευθερία τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ διαβόλου. Ὅταν ἀντιθέτως συντασσόμαστε μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ ὑπακούομε στὶς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ, τότε προτιμᾶμε πάλι ἓνα εἶδος «δουλείας». Στὴν πρώτη περίπτωση ἔχουμε «ὡς ἐπικάλυμμα... τῆς κακίας τὴν ἐλευθερίαν» (1 Πέτρ. 2,16) καὶ βαίνομε πρὸς τὸν πνευματικὸ θάνατο· στὴ δευτέρη περίπτωση εἴμαστε μὲν καὶ πάλι κατὰ κάποιον τρόπο δοῦλοι («δοῦλοι Θεοῦ») ἔχουμε ὅμως ἀκριβῶς γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ τὸν καρπὸ τοῦ ἁγιασμῶ καὶ τῆς αἰώνιας ζωῆς (Ρωμ. 6,22). Πιὸ συγκεκριμένα, ὅταν ἐκλέγουμε τὴν ἁμαρτία, χάνουμε τελείως τὴν ἐλευθερία, ἀφοῦ ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ τὴν πηγὴ τῆς ἐλευθερίας, τὸ Θεό, ἐνῶ ὅταν ὑποτάσσουμε τὸ θέλημά μας στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, κινούμαστε πρὸς τὸ Θεό, τὴ μόνη ἀύθεντικὴ ἐλευθερία, καὶ γινόμαστε ἔτσι μέτοχοι τῆς ζωῆς του. Ἡ ἐλευθερία αὐτὴ ἀποβαίνει πραγματικὴ ἐλευθερία ὄχι μόνο γιατί κατ' ἀντίθεση πρὸς τὸ παράδειγμα τοῦ σκύλου τῶν Στωικῶν προϋποθέτει καὶ τὴ δυνατότητα τῆς ἀρνήσεως καὶ κατὰ συνέπεια εἶναι καρπὸς ἐλεύθερης ἐπιλογῆς ἀλλὰ καὶ γιατί ὡς μετοχὴ στὴ ζωὴ καὶ χάρις τοῦ Θεοῦ παίρνει παρόμοιες διαστάσεις πρὸς τὴν ἐλευθερία τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ. Ἐπιτρέπει καὶ διευκολύνει τὴ χαρακτηριστικὴ ἐξύψωση καὶ τελειοποίηση τῆς ἐλεύθερης θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἐνοποίηση καὶ ταύτισή της μὲ τὸ θέλημα τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ταύτιση αὐτὴ εἶναι ἡ ἄριστη ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας, τὸ ὕψιστο χριστιανικὸ ἰδεῶδες τῆς «πνευματικῆς καταστάσεως» τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς «ἐν Χριστῷ ζωῆς»³⁵. Ὅταν ἐπέλθει ἡ ταύτιση αὐτὴ, ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἐπαναλάβει τὸ τοῦ μακαρίου Παύλου: «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστὸς» (Γαλ. 2,20).

35. Βλ. σχετικὰ Th. Nikolaou, Soziale Dimensionen der Spiritualität, Erbe und Auftrag, 63 (1987) 197.